

גמר מלאכה – מהו

ראשי פרקים

- א. הצגת הבעיה
- ב. "גמר-מלאכה" – זיהוי ההגדרות שבמשנה
- ג. הגדרות כלליות לגמר מלאכה
 1. גמר מלאכה כשלב טבעי בהתפתחות הפרי
 2. הכנסה לבית
 3. "מאותה שעה קפיד עלייהו"
 4. פירות שאינם צריכים גורן
 5. ליקוט לארגונים
 6. "גמר מלאכה" – תיקון הפרי
 7. סיכום
- ד. מיון או איסוף בשדה – דין בית האריזה ומערך המיון
- ה. גמר מלאכה במוצרים מעובדים
- ו. גמר מלאכה בחלק מן היבול
- ז. סיכום

א. הצגת הבעיה

בהקשרים שונים בהלכות תרומות ומעשרות, מוכר המושג "גמר מלאכה" או המושגים המקבילים לו (השאולים מתהליך איסוף התבואה) – "מירוח" או "גורן". להגדרה המדויקת של מושג זה חשיבות רבה, שכן ההשלכות רבות הן: ממתי הפירות הם טבל? במילים אחרות, עד איזה שלב בגידול ושיווק הפרי מותר לאדם לאכול אכילת עראי, ולבהמתו לאכול אכילת קבע מבלי לעשר את הפירות? (עד "גרנן למעשרות" – משניות מעשרות פ"א). מאיזה שלב ניתן להפריש תרומה? (משנגמרה מלאכתן – משניות פ"א תרומה). יתר על כן, לפי משניות פ"א תרומות, אף אסור להפריש תרומה לפני גמר מלאכה¹. האם מירוח בידי גוי פוטר מתרו"מ (מנחות ס"ו ע"ב)? האם מירוח ביד הקדש פוטר מתרו"מ (שם, ומשנה פאה פ"א מ"ו)? פירות יצוא ויבוא – מה דינם לענין תרו"מ? (הדבר תלוי בין השאר בשאלה היכן היה המירוח – עיין רמב"ם תרומות פ"א הכ"ב). עד איזה שלב יפטור הפקר

1. עיין מאמר בקובץ זה "גמר מלאכה – מאימתי מותר להפריש תרומות ומעשרות".

את הפירות מתרו"מ? (י"א עד מירוח – פאה שם, ירושלמי מע"ש פ"ג ה"ג). הוורע לפני מירוח (פאה שם), העוקר שתיל ונוטעו שוב, העוקר בצלים וכדו' ושותלם מחדש – האם חייב לעשר? (מעשרות פ"ה משנה א-ב). גם דין פדיון מעשר שני בירושלים – תלוי בגמר מלאכה (מעשר שני פ"ג מ"ו; ירושלמי שם פ"ג ה"ג)².

ברור שזוהו השם איננה ראייה לזהות במשמעות ובהגדרת המושג "גמר מלאכה" ביחס לכל אחד מן הנושאים שהוזכרו לעיל. קצר המצע מלכרר כאן את כל המושגים אחד לאחד. נתיחס כאן בעיקר לשאלת הטבל, כלומר עד מתי מותר לאכול את הפירות אכילת עראי. טרם בוואנו לברר ענין זה, יש להקדים ולהבהיר את המושגים בהם נעסוק. בתהליך גידול הפרי ניתן להבחין בשלושה שלבים הקובעים מבחינת הלכות תרומות ומעשרות:

א. "עונת המעשרות". זהו שלב בהתפתחות הפרי על העץ. הקוטף את הפרי לפני שלב זה פטור לחלוטין מהפרשת תרו"מ, ואילו הקוטף אחר שלב זה – אסור מדרבנן באכילת קבע עד שיפריש תרומות ומעשרות. אך עדיין מותר באכילת עראי, וכן בהאכלת קבע לבהמות, עד לשלב "גמר המלאכה".

ב. "גמר מלאכה". זהו נושא המאמר ויבואר בהמשך. באופן עקרוני, משלב זה ואילך חייבה התורה את האוכל ללא הפרשת תרו"מ (ואפילו אכילת עראי) בעונש מיתה. אלא שבמידה מסוימת תלוי החיוב גם ב"קביעות למעשרות".

ג. "קביעות למעשרות". לקביעות למעשרות נחשבת ראיית פני הבית או חצר, שבת, תרומה, מקח, כבישה, מליחה או בישול. על יחסי הגומלין בין שלב ב' לשלב ג' ישנם דיונים ארוכים במשנה, בתוספתא ובשני התלמודים, ואין זה מענינו של מאמרנו³.

2. גם במצוות אחרות מופיע מושג גמר מלאכה בהקשרים שונים: בפאה (פ"א מ"ו), בשכחה (שם פ"ה מ"ח), בהיתר פועל לאכול בזמן עבודתו (ב"מ פ"ו מ"ב), יין נסך (ע"ז דף נ"ו), ובמלאכות שבת (מכה בפטיש וכדו').

3. ראוי לציין שלפעמים מוצאים שמוש בביטוי "קביעות למעשרות" במובן של "גמר מלאכה". עיין למשל בפיהמ"ש לרמב"ם מעשרות פ"א מ"ה שם נקרא גמר המלאכה ("גרנן"): "נקבעו למעשרות". וכן מופיע ברדב"ז (לרמב"ם הל' מעשר פ"ג ה"ח): "...הוקבע למעשר אבל השאר לא נגמרה מלאכתו". ובמאירי (ב"מ דף פ"ח ע"ב אד"ה שבארנו): "אם אין דעתו להכניס לבית, שקביעתו הוא גמר מלאכתו". וכן ברש"י (שם ע"א ד"ה עיניו): "עד שיגמר כל לקיטתו ויכנס לבית לא גמר מלאכה בהא". ניתן להסביר שכוונתם הוא שגמר המלאכה מסתיים סופית רק עם הקביעות למעשר. הרי במוליכין לביתו אין משמעות לשלב של גמר מלאכה לגיד"ד – איסור אכילת עראי. אוכל והולך עד שמגיע לביתו. ולכן ניתן לראות בקביעות למעשרות "גמר מלאכה". ומגיד, במוליכין לשוק, גמר המלאכה והקביעות למעשרות חלים בדרך כלל בהדי הדדי, וממילא גם במקרה זה ניתן להשתמש במושגים חופפים. וכמו במלאכת שלמה למעשרות (פ"א מ"ח) שכתוב: "משיחליק פניו... הוקבע למעשר ואסור באכילת עראי, דנגמרה מלאכתו בכך". עכ"פ, יש להבחין בין משמעות זו של "קביעות למעשרות" לבין המשמעות המקורית והרגילה.

במאמר זה נתמקד, כאמור, בהגדרת שלב ב', הוא שלב גמר המלאכה. המקור העיקרי להגדרת גמר מלאכה לענין איסור טבל, הוא במשניות מסכת מעשרות פרק א'. שם מופיעה רשימה של גידולים שונים, כשבציידים הגדרת גמר מלאכתם. חלקו הראשון של מאמר זה יוקדש לבאור נרחב של הגדרות אלו, אחת לאחת. על העוסק בסוגיה זו להתמודד עם מספר קשיים:

1. זיהוי הפירות. למשל: האם "קישוא" שבמשנה הוא קישוא שלנו, או מלפפון, או אולי סוג של מלון?
2. זיהוי הפעולה המוגדרת כגמר מלאכה. למשל: מהו "פיקול בצלים" – האם הוא קשור לפעולת הקילוף (הקליפות הרעות), או אולי לקיפול (אגידת הירק)?
3. השוואה לפעולות החקלאיות בימינו. גם אם נמצא הסכמה פרשנית בשתי הנקודות הראשונות, עדיין יש קושי לזהות פעולת גמר מלאכה דומה בימינו. למשל: היכן היום מבצעים "שילוק אבטיחים", קרי: הסרת פלומת שערות מקליפת האבטיח? ואם לא קיימת פעולה כזו – מה נחשב היום לגמר המלאכה של הפרי הזה?
4. השלכה לגידולים אחרים בימינו. במשניות לא נוסח כלל מסכם המגדיר באופן כללי מהו גמר מלאכה. פירות וירקות רבים אינם זוכים להתייחסות כל שהיא במשנה, ויש צורך להסיק מתוך הדוגמאות הנתונות מהו שלב גמר המלאכה בהם. עם קשיים אלו ננסה להתמודד בהמשך המאמר.

ב. גמר מלאכה – זיהוי ההגדרות שבמשנה

לתועלת המעיינים, רוכזו במאמר שלפנינו הפירושים והביאורים להגדרות גמר מלאכה שהוזכרו ביחס לפירות וירקות שונים במקורות התלמודיים (משנה, תלמוד בבלי וירושלמי, תוספתא).

תחת כל ערך ברשימה זו, המובאה הראשונה היא מן המשנה מעשרות א' ה'-ח', ובסיכומי נעשה נסיון ליישם את המושג לזה המקביל לו במסגרת התהליכים החקלאיים המקובלים בימינו.

הערכים סודרו לפי סדר א'-ב'.

אבטיח

"האבטיח משישלק. ואם אינו משלק, עד שיעשה מוקצה" (שם משנה ה'). הרמב"ם בפייהמ"ש⁴ מבין שפעולת ה"שילוק" היא הסרת מעטפת הקוצים מעל האבטיח והחלקתו. ובניסוח אחר בהלכות מעשר (פ"ג ה"ח): "משישפשף בידו ויסיר הציחוב שעליהן

4. על פי מהדורת הרב קאפח שהיא מהדורה בתרא של הרמב"ם, וכן להלן.

כמו שער דק"5. לפי זה מדובר בפעולה חקלאית. אחרים הבינו שמדובר בשלב טבעי בהתפתחות הפרי. כך פירש הריבמ"ץ – "משיתבשל ויעשה כמו שילוק" – וכך כתב גם הערוך. לפי זה "שילוק" פירושו הבשלה⁶.

"עשיית מוקצה" הנזכרת כאן כהגדרה חליפית לגמר מלאכה היא שטחת האבטיחים וסידורם במקום איסופם הנקרא מוקצה (כידוע, לא היו עורמים את האבטיחים בערימות). כך פירשו הרמב"ם בפיהמ"ש, הרע"ב ושנות-אליהו. לפי הריבמ"ץ והערוך, עשיית המוקצה היא הגדשתם למכרם בשוק⁷.

איסוף האבטיחים היום מתבצע ע"י ריכוז מספר שורות בערימות, ומיד לאחר מכן מעמיסים הכל על משאית. אין הקפדה היום שלא להניח אבטיח על גבי אבטיח ואין חשש שבירה (אולי הזנים נשתנו). אין האבטיח עובר כל עיבוד נוסף לפני מכירה לצרכן. בזנים הגדלים בארץ, לא ידוע על זיפים או "ציהוב" המכסה את האבטיח בקטנותו. נראה א"כ, שגמר מלאכת האבטיח היום הוא ריכוזו בערימות בשדה, שהוא מקביל ל"עשיית מוקצה".

אורז ודוחן

ערוה"ש (מעשרות צ"ח ס"ו) וכרם ציון (הלכות פסוקות פ"ה הי"ז) מסווגים את האורז והדוחן בכלל קטניות. ראה להלן ערך קטניות.

אתרוג

גמר מלאכת האתרוג לא הוזכר במשניות. ראה להלן פרק ג' "הגדרות כלליות לגמר מלאכה".

5. הר"ש, המהר"י קורקוס, הכסף משנה והרע"ב מציינים שהשילוק לאבטיח הוא כמו הפיקוס לדלועין. גם הרמב"ם בהלכות הביא בחדא מחתא קישואין, דלועים ואבטיחים. וע"ע קישואים ודלועים.

6. על פירוש שני זה קשה. בגמרא ירושלמי (על אתר) מוסברת פעולת השילוק כך: "מן דו ירים שלקוקיה". משמעות הדבר: פעולת "הרמה" של החקלאי, ולא פעולה טבעית. על כך עונה המלאכת שלמה, ולפי דעתו, "פירוש: מן דו ירים, אינו מלשון השלכה אלא מלשון גבהות. ר"ל: כל שיהא ניכר ירקותו קצת". אך עדיין קשה מלשון המשך המשנה "ואם אינו משלק" – משמע שמדובר בפעולה שאיננה טבעית, אלא בידי אדם.

7. לא ברור בדעתם האם כוונתם שעושה ערימה על מנת להובילו לשוק, או שהם מחדשים שגמר מלאכת האבטיח הוא רק בסידור הדוכן בשוק עצמו.

בצל

"הבצלים – משיפקל, ואם אינו מפקל – משיעמיד ערימה" (שם משנה ו').
מהו "משיפקל"? מילה נדירה זו טומנת בחובה ובצירופי אותיותיה מספר אפשרויות לפירוש.

יש שפירשו שהכוונה כאן לקילוף. וכ"כ הרמב"ם בפיהמ"ש: "משיחתוך עליהן ויסיר כל הנתלה בהן"⁸. פירוש זה נסמך על דברי הירושלמי שפירושו לביטוי זה הוא "מן דו ירים פודגרא". "פודגרא" הוא חולי רגליים, והר"ש מסביר שהשימוש בו כאן מושאל לתאר את שורשי הבצל. כלומר פיקול הוא הסרת הקליפות עם השורשים מבצל שנעקר שלם.

פירוש אחר מפרש רב נתן אב הישיבה (מובא במקורות וציונים לרמב"ם מהדורת פרנקל): "משיוקף קליפות". לפי זה מדובר כאן בתהליך טבעי של התעבות הבצל⁹, ולא בפעולה חקלאית יזומה.

הר"ש והריבמ"ץ מציעים אפשרות שלישית, לפיה "משיפקל" פירושו – משיעשה אותם אגודה. (וכאילו נאמר "משיפקל" – מהר"י קורקוס). פירוש כזה קצת קשה, שהרי במשנה הקודמת כבר התבאר ענין ירק הנאגד, והחזרה כאן לענין בצל מיותרת, לכאורה, אך מצד שני יש להודות שפירוש הר"ש והריבמ"ץ מוכח מן התוספתא (מעשרות א' ה'), שם כתוב: "היה עתיד לקלע בשום ולאגד בבצל – אינו חייב עד שיקליע ויאגוד".

לסיכום, ניתן לומר שלפי רוב הדעות גמר המלאכה הוא בניקוי הבצל מהעלים והשורשים. היום מנתקים את הבצל מהאדמה ומיבשים אותו במשך כשבוע. לאחר מכן אוספים ומקנבים בצורה ידנית, או בעזרת מקנבת (קינב – הורדת העלים והשורשים). השלב הבא בשדה הוא מיון ואריזה בשקים. לכן נראה שאותו קינב הוא המקבילה המודרנית של הפיקול. אך מכיון שקינב זה הוא אמצעו של תהליך אשר מסתיים במילוי בשקים, מסתבר, שגמר המלאכה כיום, הוא מילוי הבצל בשקים בשדה.

אם הבצל מיועד לתעשייה הוא בדרך כלל איננו עובר מיון. גמר המלאכה, במקרה כזה יהיה מילוי השקים ללא מיון.

בצל ירוק מוצא מהאדמה כמה חודשים לפני כן, עוד לפני שלב העיבוי, ואז הוא בהחלט נאגד. עיין ערך ירק הנאגד.

8. וכן בכפתור–ופרח (ח"ב עמ' תפ"ז): "יחתוך העליון שלהם ויסיר הנתלה בהם". ר"ש, רב האי גאון (עוקצין פ"ב מ"ה), ערוך (ע' פקל): משיקלף. שמסיר הקליפה. רע"ב: "יסיר מעליהן הקליפות הרעות". וכן תפא"י וערוה"ש(מעשרות צ"ח ס"ה). שנו"א: "שמסיר הקליפה החיצונה".
וברמב"ם עצמו (הלכות מעשר פ"ג הי"ב): "משיסיר העלים והקליפות שדרכו להשליכם מעליהם".

9. וע"ע לקמן פרק ג' שם רכנונו את הדעות הסוברות כמותו.

גרוגרות

ע"ע תאנים.

זית

בניגוד לזית-שמן (ע"ע), זית אכילה נמסקים על-מגת לכבשם ולהכשירם לאכילה. נחלקו הפוסקים (רדב"ז ואחרים) בשאלה האם גמר מלאכת זיתים כאלו היא בלקיטה (ואף שהזיתים עדיין אינם ראויים למאכל) או בכבישה. גם אם נסיק שהכבישה היא גמר מלאכת הזיתים, ניתן להעלות את השאלה האם הכוונה בזאת היא לסיום מלאכת הכבישה או לשלב מכריע כלשהו במהלך תהליך זה (עיין פרשני הירושלמי תרומות פ"א ה"ה)¹⁰.

בענין זית-שמן ע"ע שמן.

חרוב

"החרובין - משיעמיד ערימה" (שם משנה ו').

מהי הערימה שמדובר עליה כאן - ערימת-איסוף בשדה או ערימה על גג הבית?

הר"ש סירליאו (ירושלמי תרומות פ"א ה"ט ד"ה משיעמיד) כותב: "משיעמיד ערימה בשדה לאחר שנתיבשו הרמונים והצמוקים והעמיד ערימה לאספן לבית, אז הוי נגמרה מלאכתן וחיביבן במעשרות". במסכת מעשרות מוסיף הרש"ס לבאר שלא רק בשדה גמר המלאכה הוא רק משיעמיד ערימה, אלא אפילו הכניסן דרך חצרו לגגו - אפילו הכי לא הוי גמר מלאכה עד שיעמיד ערימה על הגג. וכך מופיע ברמב"ם (מעשר פ"ג ה"ב): "משיעמיד ערימה בראש גגו". מקור החידוש הוא בגמרא ירושלמי למשנה זו (מעשרות פ"א ה"ד)¹¹. גם ערוה"ש (מעשרות צ"ח ס"ה) הולך בדרך זאת, ומציין שערימה על ראש הגג מתחייבת בתרו"מ, וכל שכן אם העמיד ערימה בשדה.

לעומת זאת האור שמח מבין בדעת הרמב"ם שדווקא כנוס החרובים בראש הגג הופך אותם לטבל אך לא העמדת ערימה בשדה, כיון שהרגילות היא שמעמידים אותם על הגג¹².

10. על מחלוקת אלו ע"ע בהרחבה במאמר "הפרשת תרומות ומעשרות לפני גמר-מלאכה" שבקובץ זה.

11. ועיין השגת הראב"ד שם ה"כ וכן באמונת יוסף על הירושלמי (לרב דינקלס) שמקשים מן התוספתא, שם כתוב שמותר עדיין לאכול עראי מהערימה שעל גגו.

12. ע"ע מקורות וצינונים לרמב"ם פרנקל ה"ב, המעשר והתרומה עמ' נ"ט והערה ד', ועמוד ס"ב והערה י' שם.

לסיכום, הדבר הברור לכל הדעות הוא שהעמדת הערימה, היא מיקומה אשר יהא, הוא ריכוז ואיסוף החרובים, והוא גמר מלאכתם.

כיום לא ידוע על שיווק מסחרי של חרובים בארץ. אין גם כלל גידול מסחרי, ורוב החרובים הם חרובי בר הפטורים ממעשרות.

יין

"היין משיקפה" (שם משנה ז'), ומבואר שמדובר כאן על קיפוי בגת התחתונה¹³. לביאור העניין יש להעיר שבתקופת המשנה היו דורכים תחילה את היין בגת העליונה, ואח"כ הוא היה מתקבץ בגת התחתונה, הנקראת גם בור.

סוגיית הבבלי במסכת ע"ז (נ"ו ע"א) משלימה את העניין, ומסקנתה היא שבשאלת גמר מלאכת היין נחלקו תנאים. לפי דעה אחת גמר המלאכה הוא "משירד לבור". לפי דעה אחרת – "משירד לבור ויקפה" (וזהו גם דעת משנתנו). ואילו דעת ר"ע היא שגמר מלאכה הוא שלב מאוחר יותר – "משישלה בחביות", כלומר לאחר הוצאת היין מן הבור.

בשני מקומות מפרש רש"י את דעת ר"ע, ובכל אחד מהם באופן שונה. במסכת ע"ז (שם) כתב: "לשון השולה דגים מן הים. משישלה היין מן הבור להנתן בחביות". במילים אחרות: מילוי החביות. אך בב"מ (צ"ב ע"ב ד"ה משישלה בחביות), לעומת זאת, פירש: "משנתן בחביות, והוא תוסס, ורתיחתו עולה, ומקצת שמריו קופאים למעלה, וקודם שיגופו אותן חביות, שולין אותן רתיחות ומשליכן". לפי פירוש זה מדובר על פעולה מאוחרת יותר של השלכת ה"רתיחות" לאחר תסיסת היין בחביות. זוהי פעולת סינון מסוימת¹⁴. וכך כתב גם המאירי (על ב"מ צ"ב ע"ב): "...ואח"כ משימים את היין בחביות, ואף שם מתגלגלים חרצנים וזגים דקים לרוב רתיחת היין מתגלגלות וצפות למעלה. והוא הנקרא קיפוי של חביות". ולא נקרא גמר מלאכה עד ש"יקפה קיפוי זה של חבית וישלה החרצנים והזגים מעל פני החבית".

שיטה שלישית היא שיטת הראב"ד בשטמ"ק (ב"מ שם): "והוא שמריקין אותו מחבית לחבית אחר ששהה שם יום או יומים, וכן עושין כדי שיהיה צלול מן הפסולת ומן השמרים העבים".

יש לעיין עוד האם אמנם שלב ה"שלייה" לפי הפירוש השני הנ"ל הוא השלב המאוחר שבין השלושה. לעיל פירשנו שהתסיסה מתרחשת כבר בחביות, אך למעשה קשה להניח כך, שהרי לאחר מילוי החביות היו חותמים אותן מיד. לכן נראה יותר לומר שהרתיחה היא

13. ע"ע ירושלמי מעשרות פ"ב ה"ד. ובמשנה מעשר שני (פ"ג מ"י) מובא כדוגמא ל"לא נגמרה מלאכתו" – סלי ענבים לגת.

14. עיין בלשוננו המדויקת של הרמב"ם כפי שמוכחת להלן, שמדובר על שלילת זגין וחרצנים מעל פני החבית.

הקיפוי (כפי שיבואר להלן), ושלאתר שלב זה היו שולים את הפסולת שצפה בתהליך התסיסה, ואז חתמו את החביות. לפי הפירוש הראשון והשלישי אין הכרח לומר שמדובר בימים הראשונים לתסיסת היין, אלא יתכן שלאחר סיום תהליך התסיסה היו ממלאים את החביות. הבנה זו תהא חשובה כשנבוא ליישם את ההלכה במציאות ימינו.

גם הגדרת חכמים טעונה ביאור. מהו ה"קיפוי"?

לדעת רש"י בב"מ (צ"ב ע"ב ד"ה משיקפה) "...משיקפאו החרצנים ע"פ הבור, כשמתחיל להיות תוסס ונוטלין הזגין ומשליכן". כלומר, התחלת התסיסה מתרחשת כבר בבור, וסינון הפסולת שם הוא הקיפוי¹⁵. המלאכת שלמה מעיר שלפי פירוש זה "יקפה" הוא פועל יוצא ויש לנקד את האות י' בפתח. בעל הבית הוא זה שמקפה את היין.

במסכת ע"ז, לעומת זאת, פירש רש"י (נ"ו ע"א ד"ה יין משיקפה) את המילה יקפה באופן אחר: "לשון צף, כמו קפא תהומא... שצפין החרצנים על היין כשהוא נח בבור"¹⁶. בדומה לפירוש זה כתב גם הרמב"ם בפיהמ"ש: "משיצוף על פניו מעין קצף"¹⁷. לפי זה יש לקרוא "יקפה" בחיריק מתחת לאות י' (מלאכת שלמה שם).

במחלוקת תנאים זו פסק הרמב"ם בפיהמ"ש הלכה כרבי עקיבא¹⁸: "ופסק הלכה, שותה עראי עד שיסיר הקליפין והחרצנים וכיו"ב הצפין למעלה בתבית ויזקק הכל". כך פסק גם ביד החזקה בהלכות מעשר (פ"ג הי"ד). ואמנם הגר"א בביאורו לשו"ע(שו"ע סי' של"א קמ"ט) תמה מדוע הכריע הרמב"ם כר"ע נגד סתם משנה בפ"ד דמעשרות הנוקטת כת"ק, אך כבר תירץ החזון איש (מעשרות ד' א') שהרמב"ם העדיף את סתמא דגמרא בבבא מציעא שהיא בתרייתא. כך פסק גם השו"ע (יו"ד של"א פ"ו), ולכן הסכים גם הרדב"ו על הרמב"ם שם (מעשר פ"ג הי"ד).

אלא שדברי הרמב"ם קשים מסיבה נוספת, שכ"כ שם: "היין משינתנו בחביות וישלה הזגין והחרצנים מעל פי החבית. אבל כשהוא בתוך הבור, כשיגביהנו להעמידו בחבית, שותה

15. ענין ההסרה נמצא גם בפירוש הגר"א בשנו"א: "שמסיר החרצנים והזגין מלמעלה בתוך בור של יין". אין הגר"א מתייחס לתסיסה ורתיחה של היין בבור.

16. אין הוא מתייחס לתסיסה, ואף לא לפעולת ההסרה. ועיין חזו"א (מעשרות ד' א') שהעיר על דבריו: "צ"ל דלשון רש"י רק לפרש לשון משיקפה, אבל הכוונה שנוטלין את הקיפוי".

17. וכן בכפתור ופרח (ח"ב עמוד תפ"ח). ובתפארת ישראל: "שיעלה היין שבבור ברתיתחו החרצנים והזגין המעורבין בו". ועיין ריבמ"ץ מעשרות פ"א, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם הע' 161, שרואה בדעה זו שיטה נוספת לפיה קשור הקיפוי לתהליך הרתיחה, ומציין שקשה על זה מסוגיה בע"ז וב"מ שם משמע שקיפוי הוא הסרה. וכן מקשים הרש"ש ע"ז ג' ע"א, חכמת שלמה ב"מ על אתר, והחת"ס בחידושי שם.

לניתוח שיטת רש"י, ולתאור הסטחי של תהליך יצירת היין בתקופתו בצרפת, עיין מאמר של פרופ' ת. סלובייצקי: Can Halachik Texts Talk, A.J.s. Review vo' 3. 1978.

18. בתוספת במהדו"ב שפרסם הרב קפאה.

עראי וקולט מן הגת העליונה ומן הצינור ומכל מקום ושותה". ולכאורה לא מובן מדוע הרמב"ם מתיר לשתות עראי רק מהבור, והרי פסק כר"ע, ולפיו מותר לשתות עראי אפילו מהחבית כל עוד לא שלה את הזגים ממנה. על קושיה זו שהעלה המהר"י קורקוס מתרץ הכסף-משנה: "וי"ל, דקודם שנתנו בחבית, אע"פ ששלה – שותה עראי". כלומר, הרמב"ם מחדש שמותר לשתות מהבור אפילו אם שלה משם את הזגים. לפי ר"ע גמר מלאכת היין הוא בעיקר ההכנסה לחביות והשליה המתבצעת שם, והעובדה ששליית הזגים מתבצעת לפני מילוי החביות איננה משנה. נמצא, א"כ, שדעת הרמב"ם היא ששותה עראי עד שממלא בחבית ושולה¹⁹.

המהר"י קורקוס עצמו מיישב את קושייתו בשתי דרכים. ניתן לומר שהרמב"ם נקט סירכא דלשון המשנה, אך לאו בדווקא, ואה"נ – שותה עראי עד שישלה מהחבית, וכפשוטו דברי ר"ע. האפשרות השנייה היא שהרמב"ם גילה דעתו שלדעת ר"ע מותר לשתות מהחבית רק בדיעבד, אך לכתחילה אין לעשות כן מגזרת חכמים²⁰.

לסיכום העיון ההלכתי ניתן לומר שלהלכה גמר מלאכת היין היא בהכנסתו לחביות כשהוא נקי מלכלוך, כשיטת ר"ע ובניגוד למשנתנו במסכת מעשרות פרק א'. בכרם ציון (הלכות פסוקות פ"ה ה"ו) נפסק: "ונראה, שבמקומות שדורכין היין בחביות גדולות ולאחר מכאן כובשין ושולין החרצנים ונותנים אותם בכלי חרס, החביות הראשונות דינן כדין גת" – ולכלי החרס כנראה, דין "חביות".

כשאנו באים ליישם את הדברים במציאות ימינו, נראה שהמפיקים יין ביתי, עושים זאת בדרך דומה למתואר לעיל (כמובן ללא גת ובור), ודינם יהיה זהה – גמר המלאכה יהיה לאחר הסינון. ביחס לייצור המסחרי, לעומת זאת, הענין מורכב יותר. רוב היין הכשר מיוצר בארץ ביקבים מרכזיים, ולא בגתות בשדה כבימי קדם, או בגינות וחביות ביתיות כבימי הביניים. ההבדל העיקרי בין ייצור היין היום ליצורו בעבר הוא במורכבות תהליכי הפיסטור המודרניים. היצור בחלקו ממוחשב, תוך הקפדה מדויקת על טמפרטורות נכונות (ושונות לכל סוג של יין), בדיקת ריכוזי כוהל וכדומה. באמצעים כימיים מנטרלים את השמרים הטבעיים של היין ומוסיפים שמרים שפעילותם ידועה מראש ומבוקרת, לפי סוג

19. בערוה"ש (פרק צ"ח ס"ח) תירץ דומה, ולפיו כשהחבית בבור לפני שמעלין אותה, רשאי לשתות עראי ואפילו שלה, כל זמן שלא העלהו מן הבור, וגם בהעלאתו – עד שישלה. נמצא ששותה עראי עד שמעביר לחבית, מעלהו מן הבור ושולה.

20. במקורות וצינונים שברמב"ם מהדורת פרנקל כתב: "עיין פיהמ"ש ל' ערבי, שרק על הגיליון נוסף שהלכה כר"ע, ואינו בנוסח הגדפס; ושמה גם בחיבור כתב בתחילה כמשנה, ושוב הגיה כר"ע". בכפתור ופרח (ח"ב סוף פכ"ו) ציטט רק את המשנה.

היין הרצוי. לפני המילוי הסופי היין עובר מספר עיבודים הכוללים קלריפיקציה²¹, קידור, פיסטור, סינונים שונים עד לרמה של סינון חידקים ועוד.

בתחילת יצור היין, מתרחשת תסיסה ראשונית ופעילה במשך כמה ימים, ולאחר מכן מעבירים אותו לדודים אחרים, תוך סינון ראשוני של פסולת מלמעלה, ושל שמרים מתים מלמטה. פעולה זו נקראת "שפיה". לאחר שלב זה היין ממשיך עדיין לתסוס תסיסה חלשה בלבד, שכן רוב השמרים כבר נוטרלו. על תהליך השפיה חוזרים מספר פעמים. סך כל התהליכים, עד שמבחינת היקב היין מוכן לשיווק, אורך לפחות חצי שנה²².

בעבר, כאמור, לאחר שליית הזגים מהחביות היין היה מוכן לשיווק. היום, לעומת זאת, היין עובר תהליכים נוספים. השאלה המתבקשת היא, כמובן, מה נחשב בימינו לגמר מלאכת היין – האם רק סיום כל התהליכים החדשים הללו, כשהיין מוכן לשיווק מבחינת היקב, דהיינו לפני המילוי בבקבוקים, או אולי גמר הפעולה המכשירה אותו לשתיה לאחר הסינון הראשוני והתסיסה הפעילה הראשונית (אף שהוא עכור), שהוא השלב המקביל לשליית החביות של פעם? הסברה נוטה לומר, שגמר מלאכת היין היום הוא עם סיום כל התהליכים.

עוד יש לעיין, האם גמר מלאכת היין הוא רק לאחר מילוי הבקבוקים, שאז הוא מוכן לשיווק, או שדי בכך שהסתיימו המלאכות הנעשות ביין עצמו. שאלה זו דומה בעצם לשאלה האם גמר המלאכה של פירות הוא עם סיום מלאכות השדה או רק לאחר האריזה בבית האריזה. לשאלה זו נתיחס להלן בפרק "הגדרות כלליות לגמר מלאכה" (פרק ג).

למעשה נהוג ביקבים להפריש בבת אחת על כל היין של הבציר, לאחר סיומו ולאחר גמר התסיסה הראשונית, כלומר בשלב שהיין כבר ראוי לשתיה, ובמקביל לשלב שליית החביות של פעם. בשלב זה היין עדיין לא מוכן לשיווק, ואיננו בבקבוקים. בכך יש רווח טכני, שכן ניתן אז לדעת בדיוק כמה יין יש, והכל מרוכז כאשר שום דבר לא שווק עדיין²³.

21. הצללה – הוספת חומר סופח העושה את היין לבהיר יותר. אגב, הוספת עפר בזמן תהליך יצור היין, במטרה של הצללה, ידועה עוד משו"תים מתקופת הראשונים, ומחפירות ארכיאולוגיות מתקופות קודמות. וכן נהוג עד היום בין הכורמים הערבים של הר חברון – עיין חוברת "הגפן והגת", יוחנן בן יעקב, כפר עציון, עמוד 33–31. תודתי נתונה לו.

22. תודתי נתונה לאג'ר' שרל לואינז'ה, מומחה ליין, ולרב ינובסקי מ"כרמל מזרחי", על ההסברים המקיפים בנושא יצור היין, וכן למר מורטון פרידמן מיקבי "אליעזר".

23. מענין שבתשובת הרב הרצוג מתשו"ו (שו"ת חלק ג' תשובה ל"ט) לא נמצא פתרון הלכתי משיבוע את הדעת להפרשה ביקב, ולכן בדוחק הציע להפריש במשק ועיי"ש. כנראה שבזמנו לא היה אפילו ה"א" להפריש ממוצר היין המוגמר. ואשריהם ישראל שהיום מוכנים להפריש ביקב גם מהיין עצמו.

ירק הנאגד

"ירק הנאגד – משיאגוד. אם אינו אוגד – משימלא את הכלי. אם אינו ממלא את הכלי – עד שילקוט כל צורכו" (משנה ה²⁴).

ראשית יש להבהיר, מה נקרא בפי המשנה "ירק הנאגד" – ירק שאגדו אותו, ולו אף באופן מקרי, או שמא ירק שבדרך כלל אוגדים אותו? בפשטות מדובר כאן על חקלאי האוגד וקושר את הירקות שלו, ולא בהכרח מתוך הרגל קבוע שלו או של אחרים. אלא שהראשונים²⁵ מפרשים זאת אחרת, ותולים את ההגדרה ברגילות ובנוהג. מה שחשוב איננו אם אגדו את הירק הנדון, אלא מה נהוג לעשות בדרך כלל בירק זה. לפי פירושים מסוימים מה שקובע הוא אם נוהגים למוכרו באגודות. לפי זה, "אם אינו אוגדו" פירושו ירק מסוג שאין דרכו להאגד או למוכרו באגודות. לשאלה עקרונית זו נפק"מ לירק שאין דרכו להאגד, אך הפעם אגדו – האם פעולת האגידה היא החשובה או הדרך שבה משווק הירק בדרך כלל? אם נקוט כאפשרות האחרונה, הרי "בטלה דעתו אצל כל אדם", ואגידתו איננה גמר מלאכתו.

עצם טיבה של פעולת האגידה נידונה בירושלמי מעשרות (פ"א ה"ד). במוקד הדיון מובאים דברי התוספתא (מעשרות פ"א ה'): "ירק שאגדו בשדה, ועתיד לעשות צינוק לשלוק [ג"א: לשוק], כיוון שאגדו – הרי זה חייב". מסתבר שיש להבחין בין שני סוגי אגידה. חלק מן הירקות נאגדים אגידה ראשונית בשדה בתבילות גדולות, אך אח"כ מתירים אותם ויוצרים אגודות קטנות יותר. קשירה מחודשת זו מתבצעת לפעמים בשדה, אך יכולה להתבצע גם כשהחבילות הגדולות מגיעות לשוק. השאלה היא: איזה "איגוד" נחשב לגמר מלאכת הירק? שאלה זו בדיוק היא נושא הסוגיה שם, ובסיכום, הגירסה בתוספתא המתקבלת היא: "אגדו צינוק גדול בשדה, והוא עתיד לאוגדו צינוק קטן לשוק – נטבל". ומסביר הריב"מ²⁶ (על המשנה): "אע"פ שבשדה עשה האגודה גדולה, והוא עתיד להתירה בשוק, נטבלה האגודה ונתחייבה במעשר מעת שאגדה בשדה"²⁶.

הרדב"ז על הרמב"ם (מעשר פ"ג ה"ב) מוסיף נקודה נוספת: "הכי פירושו: אע"פ שהוא עתיד להתיר אגודה ולעשותה אגודות קטנות – הרי זה נטבל" – אף שעתידי לקשור מחדש, גמר המלאכה הוא בקשירה הראשונית. הגר"א בביאורו לירושלמי מדגיש עוד, שמכיון שבשדה נגמרו המלאכות, פתיחה וקשירה מחודשת שתעשה בשוק אינה מעניינתו.

24. מקור נוסף (מתאים לאפשרות השלישית במשנתנו) הוא בתוספתא מעשרות פ"א ה': "המלקט בשדה, כיוון שלקט כל צורכו – הרי זה חייב".

25. כך מופיע ברא"ש (על המשנה) על "ירק הנאגד" – "שדרכו למוכרו אגודות". כ"כ ר"ח (לר"ה דף י"ב ע"א): "מי שדרכו להאגד אגודות – משיאגד". וכן ברש"י (שם): "שדרכו באגודות", ברע"ב, בתפארת ישראל, וכן הביא את הענין גם בערוה"ש (מעשרות צ"ח ס"ב).

26. גם מהר"א פולדא מסביר כך את מסקנת הירושלמי (אם כי את הקושיה הוא מסביר אחרת), וכן הפני משה.

לאור סוגיה זו פסק הרמב"ם (מעשר פ"ג הי"ב): "אגד הירק אגד גדול בשדה, אע"פ שבדעתו לאוגדו אגודות קטנות לשוק – הרי זה נטבל"²⁷.

מענין לציין שלפני הריב"ז (לירושלמי שם) היתה כנראה גירסה אחרת בגר"א, והיא הביאה אותו למסקנה הפוכה מכל הנ"ל: "זהו גופא קמ"ל, דאפילו אגדו, אם חישוב לחזור ולאוגדו על צינוק קטן – אינו נטבל עד שיאגדנו בפעם השני על צינוק קטן, ואינו מתחייב קודם האגוד השני". כלומר, הקשירה השנייה היא הגומרת את מלאכת הירק. לא מצאנו חבר נוסף לשיטה זו.

פירוש בכיוון אחר לגמרי להגדרה "משיאגד" מצוי ברש"ש על המשנה. לדעתו מדובר כאן על סוג של ירק ש"דרכו להכרך עלה על עלה", כמו כרוב, שדרכו ליגדל באגודה. לפי זה ה"איגוד" הוא תהליך טבעי (בדומה לפירושו של רש"י במסכת ביצה ל"קשואין משיפקסו", וע"ע קישואים להלן). "הנאגד" ו"אם אינו אוגד" שבמשנה, אם כן, הם שני סוגים של ירק – האחד שדרכו להאגד, והאחר שאין דרכו להאגד.

שוב מופיעה כאן דעה ששלב גידול טבעי מוגדר כגמר מלאכה²⁸.

החזון-איש (מעשרות ג' י"ט) דן בשאלה, מהו גמר המלאכה בתהליך שבו אוגדים את הירק ואח"כ מכניסים אותו לכלים – האם גמר מלאכת הירק הוא באיגוד או בהכנסה לכלים? "וירק הנאגד, אף שנתנו בכלי – לא נגמר, כיוון שדעתו לאגדו, ואם אגדו, אף שהן ע"ג הקרקע ודעתו להניחן בכלי – נגמרו באגודתן. ונראה, דדווקא באגדן כולן, כמו בכלים, שלא נגמר עד שימלא כולן". כלומר, אם זהו ירק מסוג שאוגדים אותו, האגידה היא הקובעת, ולא ההכנסה לכלים (בענין היחס בין "ימלא את הכלי" לבין "ילקט כל צורכו" – ע"ע כלכלה להלן).

להלכה נראה שביחס לאותם ירקות הנלקטים ונאספים חבילות חבילות הנקשרות יחדיו, קשירת החבילה בשדה נחשבת לגמר מלאכה, וגם אם אח"כ יתירו אותה, ויקשרו את הירקות באגודות קטנות יותר למכירה בשוק²⁹.

27. והובא בהמעשר והתרומה (עמוד נ"ט), וכן בערוך-השלחן (צ"ח ס"ה). ומוסיף ערוה"ש, שאם עשה להיפך ואיגד אגודות קטנות ע"מ לקושרן לאגודה גדולה, כדרך שעושים לאלומות תבואה – אינו טבל עד שיגמור בגדולה.

28. באמצעלופדיה "החי והצומח בארץ ישראל" (כרך 12, עמ' 72) מתואר תהליך צמיחת הכרוב כך: "החלק הנאכל שלו נקרא קולס. הקולס הוא נצר צעיר, המורכב משושנה צפופה של עלים מקומטים, דמויי כליה, הלופתים זה את זה ויוצרים מבנה מוצק... עם סגירת עלי השושנה, נוצר תחילה קולס רופף ונבוב ההולך ונעשה מוצק יותר ויותר על ידי צמיחת עלים נוספים במרכזו, ולקראת הבשלתו המסחרית הוא מגיע למוצקותו המרבית". לפי, יתכן שהרש"ש מתכוון לשלב המוצקות הסופית.

29. על השאלה האם הכל נטבל מיד בהתחלה או רק עם סיום הכנת כל החבילות עיין לקמן פרק ו'. ביחס לירקות אחרים הנלקטים לתוך ארגזים ע"ע כלכלה לקמן.

בשולי הדברים נעיר כאן שלכאורה ניתן להביא ראייה מסוגיית "ירק הנאגד" להכרעה בשאלה (בה נדון בהרחבה להלן בפרק ג'), אם גמר המלאכה, באופן כללי, הוא סיום המלאכות בשטח, דהיינו מילוי המיכלים, או גמר ההכנה לשיווק בבית-האריזה. אם אכן, כפי שנראה מן הסוגיה, הירקות נטבלים כבר לאחר האגד הגס שנעשה בשטח, נוכל להכריע כאן כאפשרות הראשונה הנ"ל. אמנם כנגד זה ניתן לטעון שבית האריזה שלנו הוא עדיין בגדר "שדה", שהרי האגוד השני של הירק בסוגייתנו מתבצע בשוק. אלא שאם נדייק בדברי המפרשים השונים, נשים לב שאמנם הגר"א והריב"ץ בפירושיהם דברו על פתיחה וקשירה מחודשת המתבצעת בשוק, אך, לעומת זאת, הרש"ס, הרמב"ם, פני משה ומהר"א פולדא לא הזכירו את הקשירה השניה כקשירת שוק דווקא. לכן נראה מתוך הסוגיה הזאת בירושלמי, שקשירת הירקות בשדה, ואולי אף מילוי במיכלים בשדה, נחשבים לגמר מלאכה אף שזהו מעשה זמני³⁰.

כלכלה

"כלכלה – משיחפה. ואם אינו מחפה – עד שימלא את הכלי. ואם אינו ממלא את הכלי – עד שילקוט כל צרכו"

להבדיל משאר הערכים המובאים כאן על-פי המשנה, "כלכלה" איננה שם של פרי, אלא שם הכלי שבו אוספים את הפירות³¹. מבחינה זו היא יוצאת דופן ברשימת הפירות והירקות המובאים במשניות. מבחינה זו יש בבירור מושג זה חשיבות מיוחדת, משום שהיא טומנת בחובה אולי הגדרה כללית של גמר מלאכה גם ביחס לפירות וירקות שלא הוזכרו במפורש. מספר הסברים נתנו למושג "כלכלה", ולשאלה האם יש כאן, אכן, הגדרה כללית, או התייחסות לסוג מוגדר של פרי.

הר"ש, הריב"ץ (מעשרות פ"א מ"ה), מהר"י קורקוס (על הרמב"ם הל' מעשר פ"ג ה"ט), רע"ב וכן ערוה"ש (צ"ח ס"ב) פירשו שהכוונה כאן לכלכלה של ירק, ובעצם זהו המשכו של הדיון הקודם במשנה, כלומר אם הירק בו דובר קודם לכן אין דרכו לאוגדו אלא להניחו בכלכלה יש לנהוג בו כמפורט בקטע זה של המשנה.

30. בענין בית אריזה נרחיב להלן בפרק ד'.

31. ביחס לגודל הכלי כתב בתפארת-ישראל (אות נ'): "אמרי בירו' פ"ב: סתם כלכלה – ד' קבין (5,528 סמ"ק) כלכלה גדולה – סאה (8,294 סמ"ק), כלכלה קטנה ג' קבין (4,146 סמ"ק)" (המידות לפי שיטת הגר"ח נאה)

הקושי בפירוש זה הוא שאם אכן מדובר כאן על ירק, אזי ההמשך "ואם אינו מחפה עד שימלא את הכלי... עד שילקט כל צורכו" הוא מיותר, שהרי הלכה זו כבר נשנתה לעיל לענין ירק³².

אחרים פירשו שמדובר בכלכלה המיועדת לאיסוף תאנים. כ"כ בשנות אליהו ובמשנה ראשונה (פ"ה מ"ה ופ"ב מ"ד ועיי"ש ראיותיו). על השאלה מדוע דין תאנים נדון לחוד במשנה ח' של פרק א' ("הגרונרות משידוש" וכו') לאחר שכבר נידון במשנה ה', יש לתרץ שבמשנה ח' מדובר על תאנים יבשות וארוזות כגרונרות ועגולי דבלה, ובמשנתנו מדובר על תאנים – לחות שנועדו לאכילה מיידית. ואכן ברש"י במסכת ביצה (ל"ד ע"ב ד"ה תינוקות) מצאנו: "תאנים דבר שנגמרה מלאכתן הוא, אא"כ חשב עליהן לקציעות או לגרונרות"³³. וכ"כ גם המשנה ראשונה (פ"ב מ"ד): "ואותן שמכניסים התאנים בכלכלה אין דעתן לגרונרות, דכל שרוצה ליבשן שוטחן בחמה או במוקצה, ואין מכניסין לכלכלה, אלא א"כ דעתו לאוכלן או למוכרן לאכילה"³⁴.

שיטה שלישית בפירוש "כלכלה" מרחיבה את היריעה לכלול בה את כל פירות האילן. זוהי דעת הרמב"ם (מעשר פ"ג ה"ה) ור"א מלונדרו"ש (מובא בהערה על הריב"מ"ף בהוצאת מכון

32. ועיין שנות אליהו שכותב: "ומשום דדמיין להדדי נקיט ליה בהדי ירקות". בדבריו מודגש הקושי למי שמפרש שמדובר על ירק.

33. בדעת רש"י יש להסביר שגמר מלאכת תאנים לחות הוא לאחר חיפויין בכלכלה, ובא לאפוקי רק מתאנים שמבישים לגרונרות שגמר מלאכתן מאוחר יותר.

34. לכאורה ניתן להביא ראיה מן המשנה לקמן (פ"ב מ"ד), שם מוכרז: "כלכלת תאנים", ומוכח, שכלכלה ממלאים בתאנים. ברם ניתן גם לומר שזו ראיה לסתור, שכן מוכח שסתם "כלכלה" איננה מזהה עם סוג של פרי שממלאים בה, וכשרוצים לציין שמדובר בכלכלה של פרי מסוים, מוזכרים את שם הפרי – "כלכלת תאנים". לפי זה, משנה זו תשמש ראיה לשיטה 3 ולשיטה 4 לפיהן בכלכלה ממלאים כל מיני פירות וירקות.

בירושלמי מעשר שני (פ"ג ה"ג) נאמר: "סלי תאנים לאכילה וסלי ענבים לאכילה – גמר מלאכתן הן". האם "סל" ו"כלכלה" זהים הם? אם כן, אולי יש מכאן ראיה שהכלכלה המדוברת ממלאים בה תאנים דווקא, והירושלמי מתבסס על משנתנו. המהר"א פולדא (שם) דואג להפריך אפשרות זו: "דווקא סלי תאנים, אבל כלכלת תאנים – לאו גמר מלאכה". יתכן שראייתו לכך שבכלכלה עדיין לא נגמרה מלאכת התאנים היא מן המשנה פ"ב הנ"ל שהוזכר בה "כלכלת תאנים", וברור שמדובר שם על כלכלת תאנים שלא נגמרה מלאכתה (לשון המשנה שם: "פירות שתמרן עד שלא נגמרה מלאכתן... כלכלת תאנים שתרמה..."). ברם, ראיה זו איננה מוכרחת. ניתן לדחות ולומר: לעולם גמר מלאכת התאנים בכלכלה הוא עם סיום המילוי והחיפוי, ולא אח"כ כשמעבירים (כנראה) לסלים, ובמשנה פ"ב מדובר באופן שהתאנים בכלכלה – אך לפני חיפוי (עיי"ש במשנה ראשונה), ועל כן לא נגמרה מלאכתן.

דעה זו של המהר"א פולדא שגמר מלאכת תאנים לחות הוא בסלים ולא בכלכלה חלוקה על דעת השנות אליהו ומשנה ראשונה לפיה גמר מלאכת תאנים לחות בכלכלה.

התלמוד הישראלי, וכך מבואר גם בשו"ת ר' בצלאל אשכנזי (סי' ב'), ובדעת אחרונים רבים אחרים³⁵. בספר חרדים (נ"ב ד', והובא גם במלאכת-שלמה) ביסס פירוש זה על מספר טענות. ראשית, יש לשים לב לכך שמכל פירות האילן מתייחסת משנתנו רק לחרובים. שנית, למרות שהיא מציינת את גמר מלאכת הצימוקים, היא מתעלמת מגמר מלאכת הענבים. כמו כן תמוה שתוצרת הזיתים והענבים – היין והשמן – זוכה להתייחסות, בעוד שהפרי עצמו נעדר מרשימה זו. ומכאן המסקנה – "...אלא ע"כ בלשון: כלכלה עד שיחפה, ששנה התנא, בו כלל כל הפירות של האילן: זיתים וענבים ותמרים ושאר כל פירות האילן, שכולן דרכן ללקטן בכלכלה. רק בחרובין שאין דרכן בכך, שנה גמר מלאכתן בפני עצמן"³⁶. כך נראית גם דעת המבי"ט (בשות סי' קצ"ו) שכתב: "אע"ג דקאי אירק, ה"נ בתנאים וענבים גרנן משיקפה (צ"ל יחפה) כיון דלא תנן בהו בהדיא גורן אלא ביין ושמן משום דרובן להכי הויא, וכדכתיב: דגן תירוש ויצהר".

השיטה המרחיבה ביותר את תחומי ההתייחסות של "כלכלה" היא שיטת ר' יהוסף אשכנזי (הו"ד במלאכת-שלמה), ולדעתו מילוי הכלכלה הוא גמר המלאכה של כל פרי או אף ירק מסוג שנלקט בכלכלה ולא נאגד.

גם פעולות גמר-המלאכה הנקובות במשנה טעונות ביאור: "עד שיחפה", "עד שימלא את הכלי", ו"עד שילקט כל צרכו".

ביחס ל"חיפוי" כתב הרמב"ם בפיהמש"נ: "משיכסה אותם כדרך אוספי הפירות שמכסין אותם בעלי האילנות וכיו"ב"³⁷. מתוך כך שהמשנה מציעה גם את מילוי הכלכלה כהגדרה אלטרנטיבית לגמר מלאכה נוכל ללמוד עוד שהחיפוי והכיסוי של הפירות משמש כגמר מלאכה כשאינו רוצה למלאות את הכלכלה (תוי"ט).

ההגדרה השניה לגמר מלאכה כאן – "עד שימלא את הכלי" – מתבארת בירושלמי מעשרות (פ"א ה"ד; דף ד' ע"ב): "היתה כלכלה אחת ובדעתו למלאות את חציה, כיון שמילא את חציה – נטבלה. בדעתו למלאות את כולה, לא נטבלה עד שימלא את כולה. היו שתיים, ובדעתו למלאות שתיהן – לא נטבלו עד שימלא את שתיהן". נמצא שהכל תלוי בדעתו. כך נפסק להלכה ברמב"ם (מעשר פ"ג ה"י-י"א).

האופציה השלישית שהמשנה מציעה להגדרת גמר מלאכת הכלכלה היא "עד שילקט כל צרכו". מושג זה איננו ברור דיו: מתי ניתן לומר שהחלקאי מילא "כל צרכו"?

35. כפ"פ (פכ"ו עמוד תפ"ז), תוי"ט, פירוש שני במלאכת שלמה, תפא"י, שערי צדק (פ"ב ה"ג), המעשר והתרומה (עמוד נ"ח).

36. ועוד שם (פרק נ"ב סעיף י"ב): "גמר מלאכת הזיתים הוא כגמר מלאכת כל פירות האילן, דאכולהו תנן משיחפה". וצוטט בספר החרדים בפאת השלחן (י"ג בית ישראל כ"א).

37. וכן כפתור ופרח (ח"ב עמוד תפ"ז).

הרע"ב (בענין ירק) ובעקבותיו ערוה"ש (מעשרות צ"ח ס"ב) מפרשים: "ואם אינו ממלא את הכלי – כגון שרוצה למלא שנים או שלשה כלים – אוכל מכל אחד עראי עד שימלא את האחרון"³⁸. לפי פירושם, המשנה מחדשת כאן שאם רוצה למלא יותר מכלכלה אחת, גמר המלאכה הוא רק בגמר מילוי כל הכלכלות³⁹.

הר"ש מפרש באופן שונה, ולדעתו כוונת המשנה כאן היא דווקא למצב שבו אין האוסף מתכנן למלא אפילו כלכלה אחת שלמה⁴⁰. לפי פירוש זה, המשנה מחדשת שכדי לגמור את המלאכה בכלכלה, אין צורך דווקא למלא כלי שלם⁴¹.

על שני הפירושים קשה קושיית תוס' אנשי שם: אם כך מפרשים את המשנה, נמצא שהעיקר תלוי בליקוט כל צורכו, בין בהרבה כלים בין בכלי אחד, וא"כ במה תרמה ההגדרה הקודמת ("עד שימלא את הכלי"), על ההגדרה הכוללת "עד שילקט כל צרכו"? ערוה"ש, בבארו את דברי הרמב"ם (מעשר פ"ג ה"ט), מציע אפשרות שלישית להסבר, לפיה ההגדרה השלישית מתייחסת למי שאינו רוצה כלל למלא בכלי, ובמקרה כזה, גמר המלאכה הוא רק כשליקט כל צרכו. לפי זה נבין שהמשנה מציעה שלש אפשרויות לגמור מלאכה: א. חיפוי הפירות שבכלי. ב. מילוי הכלי. ג. במקרה שאינו ממלא כלל בכלי, גמר המלאכה הוא כשמילא כל צרכו.

ועדיין ניתן להקשות ולטעון שמבחינה עקרונית ניתן היה לסכם בקצרה ולהגדיר: "עד שילקט כל צרכו", ובהגדרה זו היו נכללות גם שתי ההגדרות האחרות. החזו"א (מעשרות ג' י"ט) התייחס לקושיה זו, ובתחילת דבריו הניח אכן שהכל ענין אחד הוא: "יש לפרש, שעד שימלא דקתני – אורחא דמלתא נקט, ודיבר הכתוב בהווה. ותוור ומפרש, דאם אינו ממלא, עד שילקט כל צרכו, שאין קפידא במילוי כלי אלא בכל צרכו". בהמשך דבריו הוא מציע בכל זאת הסבר לצורך בשלש הגדרות שונות. לדעתו, יש חשיבות לכוונת האדם בעת המילוי. כשמלקט סתם – לא נגמר מלאכתו בלא מילוי הכלי, כי מסתמא מלקטם עד

38. פירוש זה משלב, למעשה, את הסיפא של הירושלמי שהבאנו בקטע הקודם בתוך דברי המשנה.

39. ובתפארת ישראל פירש להפך: "מלא את הכלי" – הוא הכלי האחרון מן הכלים הרבים שרוצה למלא. "ואם אינו ממלא את הכלי" – אזי "כל צרכו" הוא כל מה שרוצה ללקט. ברם הדברים אינם ברורים, שכן לכאורה מה שרוצה ללקט ומה שרוצה למלא בכלים – היינו-הך.

40. לשון הר"ש היא שיש מקומות "כגון בכפר קטן שאין כלכלה מלאה נמכרת בו ביום". פירוש זה משלב דווקא את הרישא של הירושלמי שהבאנו בקטע הקודם בתוך דברי המשנה.

41. גם הרש"ש אינו מקבל כלל את דברי הרע"ב כפירוש למשנה, ולדעתו הפירוש הנכון הוא כנ"ל, שאם אינו ממלא את הכלי האחד אזי גמר המלאכה יהיה בליקוט כל צרכו. אך כל זה ביחס לפרשנות המשנה, ואין הוא חולק על כך שלהלכה נכון הוא שאם ממלא שנים – נטבלו רק במילוי שניהם, וכירושלמי.

בתוספות חדשים שילבו את שתי האפשרויות כפירוש למשנה. על דברי הרע"ב הוסיפו "וכן יש לפרש בכלי אחד – אם אינו ממלא אותו, עד שילקט כל צרכו, וכ"ה ברמב"ם (פ"ג ה"ט)".

מילוי הכלי. גמר המלאכה יהיה לפני מילוי הכלי, רק במקרה שמתכוון בפירוש שלא למלא את הכלי, וזהו החידוש בסיפא של המשנה: "אם אינו ממלא – עד שילקט כל צרכו". הלכה זו של גמר מלאכת הכלכלה מעשית מאד בימינו. האיסוף והליקוט של רוב הפירות והירקות נעשה גם היום בתוך ארגזים, מיכלים או סלים, המרוקנים לפעמים למיכלים מרכזיים גדולים יותר. בדרך כלל לא מכסים את הפירות, ועל כן לפי המשנה גמר המלאכה היא כשיגמור ללקט "כל צרכו". אלא שניב זה עצמו טעון ליבון: מתי נחשב "כל צרכו" – האם מילוי כלים שיש בהם כדי משאית? ואולי בגמר יום העבודה או שבוע העבודה? או שמא אף בגמר הקטיף כולו?

על שאלה זו ענה לנו הרב שלמה מן ההר שליט"א (במכתב שמובא בקובץ זה), שבמקרה שמוכרים את הסחורה בשטח, אזי כל משאית נטבלת מיד כשמתמלאת, אא"כ כמה משאיות מיועדות לעזוב ביחד את השטח, שאז נטבלו רק בגמר מילוי כל המשאיות⁴².

שאלה עקרונית נוספת הקשורה לכאן היא: במקרים בהם ממלאים משאיות בשדה לשם הובלה לבית האריזה או למערך המיון, איזה מילוי יחשב גמר מלאכה או – המילוי הראשוני בשדה או זה שבבית האריזה? נושא זה ידון בהרחבה בפרק ה' לקמן.

מיץ ענבים

הגדרת גמר-מלאכה במיץ ענבים שלא הפך ליין נידונה בתוספתא (מעשרות פ"א ט'): "הסוחט ענבים בתוך חיקו – פטור. בתוך הכוס – הרי זה חייב". בעקבות התוספתא פסק הרמב"ם (מעשר פ"ה ה"ז): "הסוחט אשכול לתוך הכוס – נקבע", ומפרש הרדב"ז (שם): "נטבל, לפי שהוא ראוי לשתייה, וזהו גמר מלאכתו, הואיל ורוצה לשתותו כך". כך נפסק גם בכרם ציון (הלכות פסוקות פ"ה ה"ז)⁴³ ובהמעשר והתרומה (עמ' ס"א): "סוחט אשכול ענבים לתוך הכוס – נעשה מיד טבל, אע"פ שלא שלה, כיוון שראוי לשתותו כך, ורוצה לשתותו מיד". ולכך נטה החזו"א (מעשרות ד' ג'): "ואפשר דסוחט אשכול לתוך הכוס חשיב גמר מלאכה, ואע"ג דלא שלה, וכעין דתנן: ואם אינו מפקס... ואם אינו כובר..." מיץ הענבים ביקב מיוצר בתהליך של עיקור התסיסה בעזרת קירור מידי, וחומר כימי מתאים. לפני המילוי מוציאים את החומר, מפסטרים ומסננים. המיץ ראוי לשתייה מיד לאחר הסחיטה הראשונית, אך מוכן לשיווק רק מאוחר יותר. גם כאן קיימת ההתלבטות איזה משני שלבים אלו מתאים להגדרת "גמר מלאכה". למעשה אין מבדילים ביקב בין יין למיץ ענבים, ומפרישים מהם ביחד, והיינו בשלב שהמיץ ראוי לשתייה, למרות שעדיין אין משווקים אותו.

42. אם מוליכים את הסחורה למכירה במקום אחר, לדעת הרב מן ההר נטבלו רק במקום מכירתם, אך אין ענין זה קשור ישירות להגדרה של "כל צרכו" כאן. בענין זה ע"ע סוף פרק ו' להלן.

43. ועיין הר-צבי זרעים סי' פ"ב.

מלפפון

"מלפפונות שעתיד לעלותן מן היורה – אינו חייב, עד שיעלן מן היורה" (תוספתא מעשרות פ"א ה').

פרופ' יהודה פליקס, בספרו "כלאי זרעים" (עמ' 49), מזהה את המלפפון המוזכר כאן כמלון. בימי קדם נהגו לאכול אותו בקטנותו מבושל, לאחר הסרת כסות שערתיו ע"י שליכת הפרי ביורה רותחת. כשהמלון גדל נושרת כסות שערתיו והוא מלבין. אם בא לאכול את המלון בשלב זה הוא פטור ממעשרות (תוספתא שם ה"ג). כשהוא גדל עוד הוא נאכל חי.

לעומת התוספתא, משנתנו אינה מזכירה את גמר מלאכת המלפפון, ומשער בעל משנה ראשונה (למעשרות פ"א מ"ה): "הכא לא תני מלפפונות, ואפשר דהם בכלל קישואין"⁴³. בענין מה שקרוי בלשוננו מלפפון (rebemucu באנגלית), דינו כירק שאינו נאגד, ועיין ערך ירק הנאגד וערך כלכלה.

מגורה

ע"ע תאנים.

עיגול

ע"ע תאנים.

ענבים

ירושלמי מעשר שני (פ"ג ה"ד): "...סלי ענבים לאכילה – גמר מלאכה הן". כלומר, אין דינם כיון בגת. המבי"ט (בשו"ת סי' קצ"ו) מבאר: "אם אין דעתו לדרכן אלא לאכלן ענבים – גרנן הוי משהניחן בכלכלה וחיפן"⁴⁴.

43. ועיין לקמן בערך קישואין שם הבאנו בשם פרופ' פליקס שיתכן שגם קישואים הם סוג של מלון.
44. וע"ע לקמן אם ניתן לראות זאת כהגדרה כללית. ועיין בפני-משה (לירושלמי פ"א ה"ג על המשנה) שכתב: "דין תרומה שמפרישים אותה מן הזיתים ומן הענבים וכיו"ב בשאר פירות. ואם לא הפרישן מן הזיתים והענבים – מפריש מן השמן והיין". וצ"ע, שהרי אם עושה מהן שמן ויין, הרי לא נגמרה מלאכתן בזה, אא"כ נאמר מדובר במקרה שהתחרט מעשיית היין (בתוספתא מובא מקרה דומה).

פרד

"הפרד... משיעמיד ערמה" (משנה ו').

הרדב"ז (לרמב"ם הל' מעשר פ"ג הי"ב) פרש שפרד הוא גרגירי רמונים שמיבשים אותם. הרע"ב מפרש: "מפרידים אותם כדי שתכנס בהם החמה (ג"א הרוח) מכל צד".

לא ידוע על ביצוע תהליך כזה היום.

בענין פירוש "משיעמיד ערמה" ע"ע חרובין.

דין הרימונים עצמם כדין כל שאר הפירות שלא הוזכרו במשנה.

צמוקים

גמר מלאכתן על פי המשנה (מ"ז): משיעמיד ערימה. ע"ע חרובים.

קטניות

"הקטנית – משיכבור. ואם אינו כובר – עד שימרח" (משנה ו')⁴⁵. מפרשי המשנה מסבירים שהכבירה היא תהליך הניקוי של הקטניות. את הקטניות אין קוצרים אלא עוקרים, ובמהלך העקירה מתערב בהן הרבה עפר ולכלוך (רע"ב). על כן יש צורך לנקות את הפסולת, ולהוציא מהן את כל התבן והאבנים. דבר זה נעשה בעזרת כברה (רמב"ם פיהמש"ג). גמר מלאכת הקטניות היא, אם כן, משיכבור בכברה. הגדרה זו מקבילה לזריית המוץ בתבואה (שי"א שהיא גמר מלאכת התבואה)⁴⁶.

ההגדרה החליפית שמציעה המשנה היא: "משימרח". על כך כותב החזו"א (שם כ"ג): "לפי זה נראה, דמתני' משימרה – היינו העמדת ערימה עם פסלתו"⁴⁷.

קשואין ורלועין

"הקשואים והרלועים – משיפקסו, ואם אינו מפקס – משיעמיד ערמה" (משנה ה').

לדעת פרופ' יהודה פליקס (כלאי זרעים עמ' 51–49) הקישוא של היום מוצאו מהעולם החדש, ואילו את הקישוא שבמשנה יתכן לזהות עם המלפפון שלנו (קישוא גינה), או כסוג של מלון. הפירוש השני מתקבל יותר על דעתו.

45. ובתוספתא (מעשרות פ"א ה'): "קטניות משיכבור. נוטל מתחת כברה ואוכל".

46. זוהי דעת החזו"א (מעשרות ג' י"ט ד"ה מ"ו) הכותב בענין קטניות ש"עיקרו דצריך לנקות הפסולת, אם בכבירה אם בוריה".

47. בנושא מירוח קטניות עיין המעשר והתרומה עמוד ס' הע' י"ח.

גם הדלועין שבמשנה אינם זהים עם הדלעת של היום (שמוצאה מהעולם החדש), אלא עם הירק הנקרא קרא.

בהסבר המושג "פיקוס" שתי גישות עיקריות. גם כאן, לפי גישה אחת הפיקוס הוא תהליך טבעי, ואילו לפי האחרת זוהי פעולת עיבוד המתבצעת בקישואים ובדלועים.

בגמרא בב"מ (פ"ח ע"ב)⁴⁸ מסביר רב אסי שפיקוס הקישואין הוא: "משניטל פיקס שלהן". רש"י (שם) מסביר שפיקוס "הוא פרח הגדל בראשו ודבוק בו, ולאחר זמן הוא נופל בתלוש". נמצא, לפי רש"י, שהפיקוס הוא תהליך טבעי המתרחש בפרח לאחר תלישת הקישואים. גם בהערה לכפתור ופרח (ח"ב עמ' תפ"ז) מבואר כמו רש"י אך שם אין מדובר על הפרח אלא על: "חוט המסולסל היוצא מפטמתו, ונופל כשיגמל הפרי, כי פיקוס הוא לשון סלסול בכל מקום". הכוונה היא, כנראה, לשרידי עמוד העליון⁴⁹. הצעה אחרת לפירוש מציעים הר"ש והריבמ"ץ (למעשרות פ"א מ"ה): "שיער צומח בהן כעין נוצה... וכשמתגדלין הרבה נושר מאליהם"⁵⁰. לדעת תוספות אנשי שם (שם משנה ה') הפיקוס הוא השלב שבו הפרי בשל כל צרכו⁵¹.

המשותף לכל הפירושים הללו הוא, כאמור, שלפי כולם גמר מלאכת הקישואים והדלועים היא סיומו של תהליך טבעי. אך לפי זה קשה, כיצד ניתן לכלכל את המשך לשון המשנה: "ואם אינו מפקס...". והלא היה מתאים יותר: "ואם לא פקסו", שהרי אין זו פעולת האדם (קושיית ה"משנה ראשונה")⁵². ועוד – לפי פירושים אלו גמר המלאכה של קישואין ודלועין הוא חריג ושונה באופן מהותי מגורן של שאר פירות "שתלויין במלאכה שבידו" (תוס' אנשי שם)⁵³.

לכן פירשו אחרים שמדובר כאן דוקא על מלאכה המתבצעת על-ידי בעה"ב, שהיא הסרת השערות הדקות העוטפות את הקישואים והדלועים⁵⁴.

48. וע"ע שם צ"ג ע"א, שכש"לא ניטל פיקס שלהם" עדיין לא נגמרה מלאכתן למעשר. יש לשים לב שמדובר שם בקישואים שכבר נעקרו.

49. מענינים בהקשר הזה דברי התפא"י (מ"ה): "הנה בקשואין ודלועין שבמדינתנו אין בהם פרח בראשם. אבל ספרו לי בני ארץ הקדושה, דאתו מהתם להכא, שבא"י מצויין כן. והכי קאמר: ואם אינו מפקס, שיש מין שאין לו פרח בראשו".

50. כך מובא גם ברע"ב, וגם בערוה"ש (צ"ח ס"א).

51. מעין זה גם בריבמ"ץ (פירוש שני). ובוה הוא לשיטתו בשילוק אבטיח, שפירש שם שזהו תהליך של הבשלה.

52. אכן לפי גירסה אחרת בבבלי ביצה (י"ג ע"ב): "כשלא פיקסו".

53. וע"ע להלן פרק ג, שם ריכזנו את בעלי השיטה הזו.

54. כך פירש הר"ש: "וכשתולשן בינונים – עדיין נוצה עליהם, והמוכרן בשוק מסיר הנוצה – ונקרא פיקוס, ופעמים שמוכרן בפיקוסן. משום הכי תנן: ואם אינו מפקס". כ"כ גם במלאכת שלמה, וכן היא דעת הרמב"ם בפיהמ"ש המסביר שפעולה זו היא ה"פקוסיא" המוזכר בירושלמי ("מן דו ירים

גמר מלאכה אלטרנטיבי המוצע במשנה לענין קישואים הוא "משיעמיד ערימה". לדעת רוב המפרשים הכוונה בזה היא להעמדת כרי. המציינים הזכירו כאן גם את דעת ר"ן אב ישיבה (הובא במקורות וציטונים לרמב"ם מהד' פרנקל מעשר פ"ג ה"ח) המוסיף "וידוש", כלומר גם דישה.

כהגדרה כללית לגמר מלאכת הקישואים והדלועים כפי שעולה מתוך הפרושים השונים ניתן לומר שכאשר הם בשלים וראויים לאכילה כל צרכם, בין אם מתרחש התהליך בידי שמים ובין אם באמצעות פעולת האדם – נטבלו למעשרות.

היום מצויים זנים של מלונים שאוספים אותם לפני בשולם, אך בכל מקרה לא בשלב כל כך מוקדם כפי שפורש כאן "פיקוס" ביד שמים. גם אם מצוי זן שהמעטפת השעירה שלו נושרת בשלב מוקדם של הגידול, קשה לומר היום שזהו גמר המלאכה, משום ששלב זה הוא חסר-משמעות מבחינה חקלאית. היום אין מוכרת גם שום פעולה של הסרת שערות יזומה תוך כדי תהליך העיבוד, כך שלפי כל הפירושים נראה שלא ניתן לדבר היום על "פיקוס". לכן ברור, שגמר המלאכה היום הוא "העמדת ערימה" – ריכוז המלונים בשדה לפני שיוקם.

ביחס למלונים אשר מגיעים לבית האריזה לשם יצוא, אנו נזקקים כאן שוב לשאלה האם המילוי בבית האריזה הוא גמר המלאכה, או כבר בשדה.⁵⁵

שמן

"השמן – משירד לעוקה" (משנה ו').

השמן כאן הוא שמן זית. העוקה היא גומא שהשמן מתקבץ לתוכה בבית הבד. כלומר, רק כשהשמן הנסחט מן הזיתים יורד לעוקה – זהו גמר מלאכתו.⁵⁶ עצם תהליך כתישת הזיתים איננו מספיק. כך משמע גם במשנה תרומות (פ"א מ"ח)⁵⁷.

פקסוסיא", ועיין גם בהלכות מעשר (פ"ג ה"ח). מעין זה כתב גם בכפתור ופרח (ח"ב עמוד תפ"ז), והוסיף לבאר שמושג זה קרוב למ"ש במסכת שבת (צ"ד ע"א) "וכן הכוחלת וכן הפוקסת". כ"כ גם הסמ"ג (עשין קל"ה). בתפארת ישראל שילב את שתי הדעות וכתב: "משיקת האדם פרח שבראש הפרי, וכל שכן כשנשרו מעצמן".

55. בענין זה ע"ע להלן פרק ה'.

56. בתוספתא תרומות (פ"ג י"ב) הגדרה אחרת: "מאימתי תורמין את הזיתים? משיטענו. רש"א: משיטענו". כך נפסק ברמב"ם (תרומות פ"ה ה"ו). בערוה"ש (תרומות ס"ז) פירש, שדין זה מיוחד לתרומה, אך לענין מעשר גמר המלאכה מאוחר יותר, וכפי שמפורט כאן לעיל לגבי יין. עיין בענין זה במאמר נפרד בקובץ זה: "גמר מלאכה – מאימתי מותר להפריש תרומות ומעשרות".

57. וע"ע שו"ת רדב"ז החדשות (שני אלפים ק"ז) ופאה"ש (סוף פי"ג) המנסיים למצוא הגדרה מדוייקת לגמר מלאכה בזיתים נכתשים וכדו', ואכמ"ל, שכן עיבוד זיתים לשמן בציבור היהודי נעשה כמעט תמיד בבתי חרושת.

ביחס לשאר שמנים, כתב בשו"ת ר' בצלאל אשכנזי (סי' ב'): "והנה, בלא ספק, שגרנן של כל השמנים שווה, אע"פ שלא הוזכר במשנה, מ"מ לפי דעתי אין פקפוק בדבר שבשמן שומשומים בפרט הוא ג"כ גרנו משיירד לעוקה". לעומתו, בברכ"י (יו"ד של"א י"ט-כ'), בהר צבי (ורעים ג'-ד') ובמשפט כהן (סי' ל"א) מוטל ספק בענין זה, ושלושתם נוטים להכריע שגמר מלאכתו של שמן שאיננו שמן זית הוא בעודו פרי. ענין זה נידון גם בשו"ת יביע אומר (ח"ה יו"ד סי' כ"ט ס"ג) ביחס לשמן שומשומים, ואף הוא מסיק שגמר מלאכתו איננו בגמר תהליך יצור השמן. דברים דומים הובאו בחוברת חקר הלכה (לר' ירוחם גרוסברג) כתשובת הלכות קטנות (סי' צ"ה) על הלוקח שומשומין מן הגוי ועשה מהן שמן: "כבר נגמרה מלאכתן ביד גוי, דאין משקה גמר מלאכה אלא תירוש ויצהר דוקא... ושאלתי פה לזקן וחכם גדול ספרדי ואמר שאין נוהגים פה בירושלים להפריש אלא מזיתים וענבים בלבד". משתמע א"כ, שגם המנהג בשאר שמנים כך הוא – להפריש לפני הכתישה.

תאנים

"העגול – משיחלקנו... הגרוגרות – משידוש, ומגורה – משיעגל" (משנה ח').

התאנים המוזכרות במשנה הם עיבודים שונים של תאנים יבשות (ביחס לתאנים לחות ע"ע כלכלה). את תהליך עיבוד התאנים מתאר ר' יהוסף אשכנזי (הו"ד במלאכת-שלמה על משנה ח'): "תאנים שמנים נקראים דבילה, והן מתדבקין היטב, ועושים אותם עיגולים. ואח"כ, כשפותחים את העיגול אינם נפרדים לגמרי, אלא נשארים חתיכות חתיכות, והן נקראים פלחי דבלה. ועוד יש תאנים שאינם שמנים כ"כ, ומשימים אותם בחביות או במגורה, ואח"כ כשהחבית נשבר הן מתפרדין כ"א בפנ"ע, והן נקראין גרוגרות".

גמר מלאכת הגרוגרות הוא, אם-כן, הדישה⁵⁸. תהליך הדישה מתואר בראשונים כחלק מתהליך כבישת התאנים בתוך חביות. לאחר ייבוש התאנים בחמה, דשים אותן במקלות וכובשים אותן זו על זו בתוך חבית או "מגורה"⁵⁹. ומוסיף עוד על תאור זה בעל קרבן העדה (לירושלמי ביצה פ"ד ה"א): "היה דרכן לדוש הגרוגרות במקלות לתוך החבית לאחר שנתייבשו או מעגלין אותן בידים לתוך האוצר, הרי דאף לאחר שנעשו גרוגרות וראויין לאכילה, עדיין לא נגמרה מלאכתן, כיון שבדעתו לעשות בהן עוד מלאכה".

גרוגרות שאין כוונה להכניסן לחבית, גמר מלאכתן אינו בדישה, אלא – "ומגורה – משיעגל". ופי' הרמב"ם בפיהמ"ש: "אם אדם מכניסם לאוצר, או משייבם פניהם על פי

58. ובניסוח אחר בירושלמי מעשרות (פ"ב ה"ד): "יצא המפרד בגרוגרות", כלומר המפרד בגרוגרות נחשב גמר מלאכה.

59. רמב"ם בפיהמ"ש, ומעין זה גם בכפתור ופרח (ח"ב סוף פכ"ו), בר"ש ובריבמ"ץ למ"ח.

האוצר ויישרם". לפי הרמב"ם כאן ובהל' מעשר (פ"ג הט"ז) וכן לפי רע"ב, ה"מגורה" המדוברת היא האוצר. הכפ"פ (ח"ב כ"ו), לעומת זאת, הבין שהמגורה היא "הכלי המעגלן ומחליקן נקרא מעגילה", גם לדבריו התהליך המתואר בכללותו במשנה הוא הכנסת התאנים לאוצר⁶⁰.

צורה נוספת של עיבוד תאנים יבשות הוא עיגולי דבלה – דריסת תאנים שמנות יחד בצורת עיגול. במשנתנו נקבעה גמר מלאכתם של עגולי דבלה – "משיחליקנו". ומסביר הר"ש (על מעשרות פ"א מ"ח): "שמחליק פניו מלמעלה במשקים ויקבע למעשר". במלאכת שלמה מוסיף ומסביר "מחליק פניו באבן או בשיש – נגמרה מלאכתו בכך".

לאור הדברים הללו, ברורה קביעתה של המשנה במסכת מעשר–שני שסלי תאנים המיועדים למוקצה – לא נגמר מלאכתם, שהרי הייבוש במוקצה הוא השלב הראשון של העיבוד. אלא שהרמב"ם (מעשר פ"ג הי"ז), למרות שהביא את הדברים להלכה, העיר שברגע שהוציאו אותן מהמוקצה נגמרה מלאכתן אף שלא התיבשו כל צורכן, וממילא אסור לאכול מהן עראי. דבריו האחרונים של הרמב"ם מוקשים, שהרי עדיין לא נעשו עיגול, מגורה או גרוגרות. עיין ערוה"ש (צ"ח י"א) שתמה קצת על הלכה זו ברמב"ם, וליישוב הענין הביא מקור מן הירושלמי, שם נאמר שמחוץ למקומן אסור לאכול כי נראה שם כנגמרה מלאכתן. אם אכן זהו מקורו של הרמב"ם, נראה שמדובר כאן בגזירת חכמים.

תבואה

"התבואה משימרת. ואם אינו ממרח – עד שיעמיד ערמה" (משנה ו').

בביאור פעולת ה"מירוח" רבו הפירושים. יש שהבינו שזוהי פעולת הניקוי מן התבן. וכ"כ הרמב"ם בפירושו למסכת פאה (פ"א מ"ז): "מריחה – בלשונם השפשוף. והושאלה כאן לניקוי התבן מן הגורן, וגמר עבודת התבואה עד שלא ישאר לו לעשות בה שום פעולה זולת העברתו למקום שאוצרו שם. והוא דומה לשפשוף בכלים, שאין משפשפים אלא עם גמר הכלי"⁶¹.

60. אך הר"ש כתב: "המגורה הוא כלי שעושים בו העיגול". לא מתחייב מכאן בהכרח שלדעתו ה"מגורה" מתחסת לעיגולי דבלה ולא לתאנים באוצר. לשון התפארת–ישראל (אות פ"ג) הוא: "הכא שאוסף כל התאנים באוצר בכרי הוקבעו למעשר כשיעגל פני הכרי". מכאן שגם באוצר ניתן לדבר על "עיגול".

61. רמב"ם פיהמ"ש וכפ"פ (ח"ב עמוד תפ"ז). לשיטה זו יש לצרף את דברי השערי צדק (פ"ב ט"ז): "אם אין בדעתו לעשות ערימה – משורה, היינו כשיפריש המוץ", וכן את דברי החזו"א (מעשרות ג' א' ד"ה ודעת): "אם זוהר מעט, ומעמיד ערימה בשביל איזה צורך, ועביד כדעבדי אנשי, ודאי חשיב גמר מלאכה, וכעין דתנן בירק: משילקט כל צורכו".

פירוש זה אינו עולה בקנה אחד עם דברי רבי יוחנן בירושלמי (מסכת מעשרות דף ד' ע"ב) המפרש "משימרח" – "משישפה פני הכרי". ובלשונו של הרב"מ⁶²: "משייפה פניו של כרי – משהו פניו ברחת". בהלכות מעשר (פ"ג הי"ג) כתב הרמב"ם עצמו כפירוש זה: "ואיזהו ממרח? זה המיפה פני הכרי⁶² של תבואה ברחת בסוף כל דבר, בדרך שעושין כשגומרים כל מעשיה⁶³. ברם, פירוש זה קשה כשלעצמו (עמד על כך בעל המשנה ראשונה), שכן אם מירוח היינו השוואת פני הערימה, לא ברור מה בינה ובין ההגדרה השניה שבהמשך המשנה – "ואם אינו ממרח עד שיעמיד ערימה", והרי המירוח הוא הוא העמדת ערימה! ניתן היה אמנם להסביר שהעמדת ערימה לחוד ויפוייה לחוד, ולפי זה אם מחליט שלא ליפות את הכרי אזי העמדת ערימת הכרי בצורה גסה מוגדרת כגמר מלאכה, אבל אם כן היה צ"ל במשנה "משיעמיד ערימה" ולא "עד שיעמיד ערימה", שהרי העמדת הערימה קודמת ליפוי הערימה⁶⁴.

קושיה זו קשה עוד יותר על פירושו של רש"י שכתב (ביצה י"ג ע"א): "דגנך כתיב, והיינו מירוח, דאין דיגון אלא קיבוץ בכרי⁶⁵, ולכאורה זוהי בדיוק העמדת ערימה⁶⁶.

62. בשיעור כרי כתב החזו"א (מעשרות ג' ב') "משמע בירושלמי... שאין שיעור בדבר".

63. המשנה ראשונה מקשה קושיה נוספת על הפירוש הקודם, מתוך המשך משנה ו'. שם נאמר ש"אע"פ שמרח, נוטל מן הקוטעים ומן הצדדים וממה שבתוך התבן" – "משמע מן הצדדין אינו בתוך התבן, שכבר נברר, אלא שלא נתמרח עם הכרי. ש"מ דעיקר מירוח הוא העמדת הכרי ויפוי". פירוש זה של יפוי פני הכרי נמצא גם ברש"י בכורות (י"א ע"ב ד"ה ממורחין), וכן בר"ש (למעשרות פ"א מ"ו): "אחר שמסירין המוץ מן התבואה צוברין אותה במקום אחד בגורן, מייפה פני הציבור, מחליקין אותו – והוא המירוח". כ"כ גם הרע"ב, ותפא"י וערוה"ש. וכן במלאכת שלמה: "דומיא דממרח רטיה". כך נמצא גם ברש"י ב"ק (צ"ד ע"א ד"ה מרחו), וכך הובאו הדברים גם בכרם-ציון (הלכות פסוקות פ"ה ה"ו): "משימרח – היינו שקצרה, ודשה, וורה ברוח וניקה אותה מן המוץ, וצברה בגורן במקום אחד, וייפה פני הכרי ברחת".

64. ועוד עיין בעשר תעשר (הלכה קצ"ד) שמסביר שפירוש א' של מרות, הוא לפני העמדת ערימה, וזוהי כוונת המשנה. ופירוש ב' של מרות: ליפות הכרי, בא כמובן אחר העמדת הערימה. אלא שהוא מתקשה להסביר את הרמב"ם שכתב שמירוח היינו יפוי כרי, ואעפ"כ כתב שאם אינו ממרח – עד שיעמיד ערימה, ומשמע שמירוח הוא לפני העמדת ערימה. וע"ע תוספתא תרומות (פ"ג ט"ז): "תורמין מן הערימה על הכרי אבל לא מן הכרי על הערימה", ומשמע שכרי לחוד וערימה לחוד, ושכרי הוא פחות "יפה" מערימה (שהרי לכן אין מפרשין מן הכרי על הערימה).

65. רע"ב (פאה פ"א מ"ו): "שיעשה כרי וציבור של תבואה".

66. עיין עשר תעשר (הלכה קצ"ד) שמנסה ליישב את רש"י. אולי יש לשייך לשיטתו של רש"י את דעת החזו"א (מעשרות ג' כ"ג ד"ה מהו) ש"משימרח – היינו העמדת ערימה עם פסתלו".

בירושלמי מעשרות (פ"א ה"ד) מובאת הגדרה נוספת לגמר-מלאכה בתבואה – "משתייעקך האלה". הירושלמי מסביר שעקירת האלה היא גמר המלאכה כשאין דעתו למרח⁶⁷. הגר"א (בפירושו לירושלמי) וערוה"ש (תרומות סי' ס"ז ב') מבארים ש"אלה" היא דקר של ברזל שתחבין אותו בקרקע, וסומכים עליו את הגורן⁶⁸.

הרמב"ם (תרומות פ"ה ה"ה) מציין אפשרות נוספת להגדרת גמר מלאכת התבואה: "מאימתי תורמין את הגורן – משיברור"⁶⁹. בכר"צ (ח"א עמ' ש"י) פירשו שהברירה כאן היא זריית המרץ. פירוש זה מתאים לפירוש הראשון של "מירוח" שהובא לעיל, שהוא גם פירוש של הרמב"ם בפירוש המשניות, ולדעתם זוהי גם "עקירת האלה".

שיטה נוספת בענין גמר מלאכת התבואה בנויה על הבבלי בביצה (י"ג ע"ב): "המקלף שעורים... אם קלף ונתן לתוך ידו – חייב". לשיטת התוספות (ביצה שם ד"ה ואם והרשב"א (ביצה שם ד"ה ואם) כוונת הדברים היא שפעולת קליפת השעורים נחשבת גמר מלאכתן, כמו מירוח הכרי. וזה דלא כרש"י, רמב"ם (מעשר פ"ג הי"ט) ואחרים שפירשו שמדובר כאן על הגדרת קביעות למעשרות ולא על גדר גמר מלאכה. במחלוקת דומה נחלקו לענין ניפוח חיטה ונתינתה לתוך חיקו, המוזכרים שם.

שיטת הרמב"ם טעונה הבהרה, שכן ניתן להצביע על שלש הגדרות שונות בכתביו. בפיהמ"ש הוא פירש, כאמור, את פעולת ה"מירוח" כפעולת הניקוי מן התבן, ואילו בהלכות תרומות כתב "משיברור". את שתי ההגדרות הללו ניתן ליישב כנ"ל ולומר שניקוי התבן וברירת התבואה הם כנראה אותה פעולה. אך בהלכות מעשר (פ"ג ה"א) הביא הרמב"ם הגדרה שלישית: "...לא נגמרה מלאכתן, כגון: תבואה שקצרה ודשה ועדיין לא זרה אותה ולא מירחה", ומשמע שאם זרה ולא מירח הוא גמר מלאכה. כאן אי-אפשר להסביר שהזריה היא היא המירוח, שהרי לפנינו שני המושגים זה בצד זה כמושגים שונים, והמירוח הוא פעולת יפוי פני הכרי בלבד, כפי שכתב שם להלן (הל' י"ג והובאו הדברים לעיל). ואכן, השערי צדק (פ"ב הערה ד') נשאר בזאת בצ"ע על שיטת הרמב"ם.

בענין כללי אחר מתקשה בעל הציץ אליעזר (ח"א סי' ט'): מדוע לא נחשבת הכנת הקמח כגמר מלאכת התבואה? תשובתו על כך היא, שלמעשה מטרת כל שלבי עיבוד התבואה

67. וכן בתוספתא תרומות פ"ג (עמוד 118 במהד' ליברמן, ומובא גם במלאכת שלמה). עשר תעשר (הלכה קט"ז): "צ"ל דמיירי ג"כ שאין רוצה להעמיד ערימה, דאל"ה הא תנן במתניתין: ואם אינו ממרח – משיעמיד ערימה".

68. ועיין תוספתא כפשוטה עמוד 327. פירושים נוספים עיין ר"ש סירליאו, ופני משה וכן במהר"י קורקוס (להלכות תרומות פ"ה ה"ה).

69. וכן בערוה"ש (ס"ז ס"ו). ועיין תוספתא כפשוטה עמוד 328 בתרומות, גירסה נוספת ברמב"ם – "משיכבור". לגוף הדיון בדברי הרמב"ם עיין במאמר נפרד בקובץ זה: גמר מלאכה – מאימתי מותר להפריש תרומות ומעשרות.

הוא הכנת הלחם, אך חז"ל קבעו כגמר מלאכה את אותו שלב שבו ניכרת כבר ההכנה למטרה. בנוסף על כך מציין הציץ אליעזר שביחס לחיטה מפורש בתורה "עשר תעשר את כל תבואת זרעך", הרי שהזכירה תורה במפורש תבואה לענין חיוב במעשרות, ואף שעדיין חסרה היא מלאכות רבות על-מנת להכשירה לאכילה.

גמר מלאכת התבואה הוא מירוח. מירוח יכול להיות או קיבוץ בכרי, או יפוי פני הכרי, או ניקוי מן התבן. גם עקירת האלה וקליפת התבואה מוזכרים כגמר מלאכת התבואה. הקן הכללי של כל מלאכות אלו הוא שגמר מלאכת התבואה היא בניקויה וסידורה בגורן.

היום, ניתן עדיין לראות זריה ו"כרי" של תבואה בסמוך לכפרים ערביים. במגזר היהודי הקומביין בשדה מבצע את כל הפעולות הנ"ל, והתבואה מועברת למשאית כגרעינים נקיים מוכנים לסחינה. משם הם נמכרים לממגורות. מסתבר אם כן, שגמר מלאכת התבואה – "המירוח" – הוא ביציאת הגרעינים מהקומביין למשאית, ולכל המאוחר במילוי המשאית שהוא השלב המקביל ליפוי פני הכרי.

תמרים

בירושלמי מעשרות (פ"ב ה"ד) מבואר שהבודל בתמרים הרי זה גמר מלאכתו למעשר. הר"ש סירליאו מסביר "שמדובקין זו בון, ומבדילן במגריפה".

בבבלי ב"מ (פ"ט ע"א) מעמיד רב פפא ברייתא זו ב"חותלני" – תמרים רעים. ומסביר רש"י: "אין מתבשלים באילן, ומכניסין לקיום בכלי של כפות תמרים, ומתחממים ומתבשלים. וקודם שנתבשלו... לא נגמרה מלאכתן למעשר⁷⁰". קרבן העדה לירושלמי (ביצה פ"ד ה"א) מוסיף: "לענין מעשרות, אע"פ שראויין לאכילה (בזמן התלישה – כנראה אכילה בדוחק) כל שבדעתו לעשות בהן עוד מלאכה אינו כגמר מלאכה ופטורין מן המעשר כשאוכל מהן עראי".

ענין התמרים הרעים הובא להלכה בטור (חו"מ של"ו ב'): "הבודל בתמרים רעים שלא נתבשלו כל צרכם, ונותן אותם בסל ומתחממין ומתרככין שם עדיין לא נגמרה מלאכתן למעשר ויכול לאכול מהן". וכך נפסק בכרם ציון (הל"פ ה' י"ב) בשם המשנה למלך (מענין, שלמרות המקורות הנ"ל, אומר ערוה"ש (צ"ח י"ב): "ודע, דגמר מלאכת התמרים לא מצאתי מפורש. ונראה דהם כגרוגרות וצמוקים לענין מעשר, וכן משמע שבת מ"ה ע"א דקרובים להיות שווים").

בארץ גדלים היום מספר זנים של תמרים. את התמרים הלחים (זן חיאגי) גודדים כשהם אדומים ואז מעבירים אותם לקירור. לפי צורכי השיווק מוציאים אותם מן הקירור ואז הם משחירים. בשלב זה ממיינים ואורזים אותם. זן זה הוא הדומה ביותר לתמרים הרעים

70. וכן רש"י ביצה מ' ע"א.

שלעיל, אם כי א"א לומר עליהם שלעולם לא יבשילו על העץ. המכנה המשותף הוא שגם כאן יש צורך בעיבוד נוסף על מנת שיהיו מוכנים לשיווק ואכילה. אכן למעשה במפעלים האזוריים של עמק בית שאן, מפרישים מהם תרו"מ לאחר שיצאו מהקירור – במערך המיון והאריזה.

קיימים גם זנים אחרים שראויים לאכילה מיד לאחר הגדידה (ומסתבר שמותר להפריש מהם מיד), וכן זנים יבשים העוברים תהליכים שונים של ניקוי וחיסום או קירור בבית האריזה. למעשה, מפרישים את התרומות והמעשרות בזמן המיון והאריזה, וכך אין נזקקים לשאלה האם להפריש לאחר הגדידה או לאחר תהליכי ההבחלה.

ג. הגדרות כלליות ל"גמר-מלאכה"

בפרק הקודם עסקנו בהגדרת "גמר מלאכה" תוך עיון במשניות במסכת מעשרות וליבון שלושה עניינים: זיהוי הפירות המוזכרים שם, הבנת הפעולות המוגדרות שם כגמר מלאכה והשוואה לפעולות החקלאיות של ימינו. בפרק זה ננסה להתקדם צעד נוסף ולהגדיר מתוך כך גם את גמר המלאכה בכל שאר הגידולים. בספרות התלמודית קשה למצוא הגדרה כללית ברורה המסכמת את המושג "גמר מלאכה", ועיקר ענייננו יהיה, לכן, בריכוז וניתוח ההתייחסויות של הראשונים והאחרונים לנושא זה.

בשו"ת ר' בצלאל אשכנזי⁷¹ (סי' ב') הוצגה בעיה זו תוך כדי דיונו בשאלת הפרשת תרומות ומעשרות מפירות שנקנו מגויים: "מ"מ עדיין יש להתבונן מהו זה שנקרא מירוח, כי כמה דברים נזכר המירוח שלהם במשנה, והרבה דברים יש שלא נזכר המירוח שלהם במשנה, כגון האגוזים והשקדים והתפוחים והאתרוגים והזיתים והתמרים וכדומה לזה פירות הרבה ודברים רבים עד בלי מספר. והנה, אם נאמר שהמרוח של האגוזים והשקדים הוא אחר הסרת הקליפה, ואכלם היהודי כך – חייבים לכו"ע בלא גזירה של בעלי כיסים⁷², כי עדיין לא נתמרחו בידי עכו"ם, והרי דינם כדין תבואה שנמכרת בשיבולים שהיא חייבת לכ"ע, וכן התמרים שמביאים אותם באשכול, וכן הבצלים שמביאין אותם קודם פיקול שלהן, וקודם שיעמידם לערימה, שהוא הגורן שלהם – ודאי חייבים". למעשה, מה שנוכל ללמוד מתוך הדברים הוא, שמירוח אגוזים ושקדים הוא אחר הסרת הקליפה, ומירוח תמרים הוא לא לפני פירוקם מהאשכול. אך על השאלה הכללית שהציב – לא השיב, ועדיין אין כאן

71. תשובה המיוחסת כנראה לרב יהוסף אשכנזי "התנא מצפת".

72. הכוונה כאן לגזרה שחז"ל גזרו על כל פירות ישראל שנמכרו לגוי אחר עוה"מ ונתמרחו ביד גוי – שיהיו חייבים בתרו"מ, למרות שמצד הדין פטורים. הסיבה לכך היא שהיו אנשים שהיו מערימים ומוכרים פירותיהם לגוי ע"מ לפוטרים מתרו"מ.

כלל שניתן ליישמו גם ביחס לפירות אחרים. להלן נרחיב בהבנת שיטתו של הרב יהוסף אשכנזי מתוך מקור נוסף.

תשובה מפתיעה מובאת בערוה"ש (צ"ח י"ב): "אמנם הרבה מינים שחשב התנא בהגיע עונת המעשרות ולא חשבם בגרנם למעשרות, כמו רמונים ואפרסקים ואגוזים ושקדים ואגסים ותפוחים ואתרוגים. ולא ידעתי טעם למה... ואולי מתוך שאינם בריבוי, אין בהם גורן ואין בהם גמר מלאכה לעולם ולא מצאתי מי שהעיר בזה. וצ"ע". השערתו היא, שמכיון שקוטפים אותם מעט מעט, אין שום כינוס של מצבורי פירות, ולא קיימת כלל מקבילה ל"גורן" בתבואה. קביעה כזו ביחס לכלל הפירות היא תמוהה מאד, וודאי שאין לקבוע אותה באופן חד-משמעי ביחס למציאות ימינו.

1. "גמר-מלאכה" כשלב טבעי בהתפתחות

מקובל להבין את גמר המלאכה כ"מלאכה מסיימת" המתבצעת על-ידי בעל-הבית. ברם, כבר בפרק הקודם הובאו מספר פירושים לפיהם מדובר על תהליכים טבעיים העוברים על הפרי או על הירק, ו"גמר מלאכה" הוא "בידי שמים". כ"כ הריבמ"ץ והערוך בענין שילוק אבטיח שכשנגמר האבטיח והופך ירוק – זהו גמר מלאכתו, ור' נתן אב הישיבה בענין קיפול בצל, שכשהבצל מוקף בקליפות, זהו גמר מלאכתו. גם הרש"ש בפירוש "ירק הנאגד" כתב שירק ש"דרכו להכרך עלה על עלה" (כנראה כרוב וכדו') זהו גמר מלאכתו, וכן הובאה שיטה ביחס לקשואין ודלועין שפיקוס הוא שלב נפילת הפרח או השיער באופן טבעי⁷³.

מספר קושיות מתעוררות על הגישה הפרשנית המוצגת כאן. תוס' אנשי שם (למעשרות פ"א מ"ה) דוחה את ההסבר שקשואין ודלועין גמר מלאכתן בתהליך טבעי, כי או "לא דמי גורן דקשואין ודלועין לגורן דשאר פירות שתלוין במלאכה שבידו". ועוד קשה: אם פיקוס הוא שלב טבעי בהתפתחות, אין משמעות להמשך המשנה "ואם אינו מפקס...", וכן להתלבטות ההלכתית בדין "הגומר פירותיו של תבירו"⁷⁴. גם עצם הביטוי "גמר מלאכה" איננו מתאים לפירוש זה.

אלא שגם המקשים והמתנגדים לתפיסה כזו של גמר מלאכה לא יוכלו להתעלם מדוגמא אחת לפחות שבה מדובר במפורש על תהליך טבעי כגמר מלאכה. ביחס לתמרים מזכירה הגמרא בב"מ (פ"ט ע"א) את אותם "חותלני" – התמרים הרעים שאינם חייבים במעשר גם

73. אולי יש לשייך כאן את הגמרא במסכת ביצה (י"ג ע"ב וברש"י שם) העושה השוואה בין מלאכת שבת לגמר מלאכת מעשרות. הגמרא מציינת שבשבת מלאכת מחשבת אסרה תורה, אך לא כן לגבי מעשרות. כלומר, כדי לגמור מלאכה של פרי לענין מעשרות, אין צורך במלאכת אומנות. מכאן אולי יש מקום להסיק שגמר מלאכה במעשרות הוא תהליך טבעי.

74. להבנת הלכה זו בשו"ע עיין להלן הערה 79.

לאחר שלב ה"בידול" המהווה גמר-מלאכה ביחס לתמרים אחרים, ומסביר רש"י (שם): "... שאין מתבשלין באילן ומכניסין לקיום בכלי של כפות תמרים ושמן חותלות ומתחממות ומתבשלות, וקודם שנתבשלו קאמר... דלא נגמרה מלאכתן למעשר". רק בסיום תהליך ההבחלה הזה נגמרת מלאכתם. כך נפסק גם בטור ובשו"ע (ח"מ של"ז ד'). יתכן שיש לראות את הגדידה וההכנסה לסלים כהתחלת המלאכה, שגמרה הוא בהבחלה הטבעית הסופית.

יש להעיר, עכ"פ, שמדובר כאן על דוגמא מיוחדת, שכן זהו לא סתם תהליך טבעי, אלא תהליך טבעי המתרחש בפרי התלוש⁷⁵.

שימוש במושג גמר מלאכה ביחס לתהליך זה של הבחלה עדיין קשה, שהרי אין כאן מלאכה. אא"כ נאמר, שהגדידה והכנסה לסלים זהו התחלת המלאכה, שגמרה הוא בהבחלה הטבעית הסופית.

בקונטרס "חקר הלכה" (בהערה להסכמה), ניסה הרב ירוחם פישל גרוסברג להוכיח, שגם בבנות הנקטפות כשעדיין אינן בשלות, גמר מלאכתן הוא רק לאחר ההבחלה. בדבריו שם הוא הבחין בין פרי שמבשלים אותו, לגביו ודאי אין לומר שגמר מלאכתו רק לאחר הבישול בסיר, לבין פרי שעובר תהליך הבחלה. פרי שראוי לתקנו על ידי בישול "הוא פרי גמור גם לפני הבישול, שהבישול אינו גומרו אלא אחד מתקוני המאכל הוא". ולעומת זאת "גמר פרי שבעצמות הפרי הגמר משיבחו בטעמו... וכ"ש כשאינו ראוי לאכול לפני ההבשלה (ההבחלה) – מסתבר מאד שההבשלה נחשב לגמר מלאכה".

ברם, הרצ"פ פרנק לא קיבל טענה זו, ופסק שגמר מלאכת הבנות איננו תלוי בשאלה אם הם ראויים לאכילה או לא. נמצא שאפילו ההגדרה הכללית המצומצמת שניתן ללמדה מתוך דין "חותלני" שנויה במחלוקת, וקשה להסיק ממנו דבר.

2. הכנסה לבית

במסכת ב"מ (פ"ח ע"ב) שנינו: "מתיב מר זוטרא בריה דרב נחמן: גורנו למעשר לחייב עליו משום טבל – משתגמר מלאכתן. ואיזה הוא גמר מלאכתן? מלאכת הכנסתן. מאי לאו הכנסתן אפילו בשדה? (רש"י: צבירתו ואסיפתו לכרי, לשון כינוס) לא, הכנסתן לבית זהו גמר מלאכתן" (רש"י: לשון כניסה היא).

מכאן ניתן להסיק, לכאורה, שמלאכת ההכנסה לבית היא גמר מלאכת הפרי. אלא שב"תוספתא כפשוטה" (זרעים עמ' 666) כתב שזוהי גירסת רש"י בגמרא, בעוד שגירסת רוב כתבי היד דומה לגירסה בתוספתא (מעשרות פ"א א') שם כתוב: "גרנן למעשרות לחייב עליו משום טבל, משתגמר מלאכתו ומלאכת מכנסתו". עולה בבירור מתוך התוספתא, שיש להבחין בין שני שלבים: שלב גמר המלאכה, ושלב "מלאכת מכנסתו" (הכנסתו), ובאר

75. להוציא את הסבר רש"י בפיקוס קישואים, המתאר נפילת פרח בראש הקישוא – בתלוש.

הכפתור ופרח (פרק כ"ו): "ומסתברא, שמה שאמר משתגמר מלאכתו – כלומר שהגיע לעונת המעשרות. ומלאכת הכנסתו – כלומר שהגיעו לגרנן, שמאותה עונה ואילך הוא זמן כניסתו, אם לבית אם לשוק".

בתוספתא כפשוטה פרש באופן אחר: אינו מתחייב משום טבל אלא אחרי גמר מלאכת הפירות, וגם "מלאכת מוכנסין" (הכנסתן) – אם לחצר אם לבית. וכן כתב גם ב"עשר תעשר" (הל' ק"צ), שכוונת התוספתא היא לגמר מלאכה ואח"כ הכנסתו לבית, שהיא קביעות למעשר, ואז אסורה אף אכילת עראי. לפי זה, מדובר על שני הגדרים המקובלים: גמר מלאכה, וקביעות מעשר, ואין כאן חידוש לעניננו⁷⁶.

3. "מאותה שעה קפיד עלייהו"

כלל נוסף נוכל להסיק מתוך דברי ה"משנה ראשונה" (למעשרות פ"א מ"ה): "...טעמא דכולהו, דמשעשה להן כן מאותה שעה קפיד עלייהו". כלומר, בהגדרת "גמר מלאכה" קיים משקל להקפדתו של בעל הפירות עליהם. אך לא ברור מתוך דבריו על איזו הקפדה מדובר כאן, ומדוע לא הקפידו לפני כן, ומדוע להקפדה הזו השלכות הלכתיות.

4. פירות שאינם צריכים גורן

את המושג "פירות שאינם צריכים גורן" טבע הגר"א (י"ד של"א ס"ק כ"ט) בהקשר לדיון על הגדרת פירות כגידולי הארץ או כגידולי חו"ל. לדבריו, פירות שיש להם גורן נקבע מקומם ע"פ מקום הגורן, ואם הוא היה בארץ – הריהם חייבים בתרו"מ, ולעומת זאת בפירות שאין להם גורן – מקום גידולם הוא הקובע. השאלה היא, עד כמה הגדרה זו נוגעת להגדרת "גמר-מלאכה" באופן כללי.

המנחת שלמה (סי' נ"ו) דן בדברי הגר"א, ומסיק שלמעשה, כל הפירות מוגדרים כ"לאו בני גורן" כולל ענבים וזיתים לאכילה, חוץ מדגן, תירוש ויצהר. למרות זאת, ההגדרות שבמשנה קובעות את גמר המלאכה בשלבים מאוחרים מאד, ואילו חידושו של הגר"א נוגע רק לשאלה המצומצמת של שייכות הפרי לארץ או לחו"ל. ביחס לשאלות אחרות הקובעות את החיוב בתרו"מ – הקדש, הפקר, מירוח ישראל ומירוח עכו"ם – לכל הפירות יש גורן, והיינו כל אותן פעולות המוזכרות בפרק א' במסכת מעשרות ביחס לדין אכילת עראי.

76. ועיין ביצה י"ג ע"א במחלוקת רבי וריב"י, ובתוספות שם, וברמב"ם תרומות פ"ה ה"ה, שיש מצבים חריגים שבהם הכנסה לבית מהווה גמר מלאכה, כי לא יהיה אחרי גמר מלאכה נוסף. ועיין תוספות פסחים פ"ח ע"ב סד"ה לא, שמה שרגילים לגמור מלאכתו בבית – אם תגמר המלאכה רק בבית הוי גמר מלאכה. כלומר: גמר מלאכה זו מלאכה שאיננה תלויה בשדה בדווקא, לפחות לא ביחס לדברים שאין רגילים לגמרים בשדה.

גם החזו"א (שביעית ב' א') מסביר את דברי הגר"א ברוח זו. פירות שהם "בני גורן" הם פירות שבהם העמדת הגורן חשובה, והיא עיקר הדיגון. פירות שאינם בני גורן הן פירות שאין גמרן חשיב (לענין כניסה מחו"ל), ועל מנת לקבוע אם הוא פרי של א"י או של חו"ל יש להשתמש בקריטריונים אחרים. אין פירוש הדברים, אם-כן, שביחס לפירות כאלו אי-אפשר להגדיר "גמר מלאכה" כלל. [חשוב לציין, שהמושג "לאו בני גורן" מופיע בגמרא (ב"מ פ"ח ע"ב). לפי העמדה אחת בגמרא הפרי צריך לראות את פני הבית לאחר גמר מלאכת הפרי, ורק אז מתחייב במעשרות. לפי ההעמדה השניה: נכון שבפירות שאין להם גורן, כמו ענבים לאכילה וכדו' הפרי צריך לראות את פני הבית כדי להתחייב במעשרות. אך יין ושמן, שיש להם גורן – נקבעים מיד בשעת גמר המלאכה, ואין צורך שיראו את פני הבית⁷⁷. בפשטות, סוגיה זו אינה משפיעה על הגדרות גמר מלאכה, אלא עוסקת במושג קביעת מעשר בבית, ויחסו לגמר מלאכה. ברם, התוספות (ב"מ פ"ח ע"ב ד"ה מאי) והחזו"א (שביעית א' י"א) משתמשים במושג "לאו בני גורן" להגדרות בגמר מלאכה: "מידי דלאו בני גורן – גמר מלאכתו לפי דרכו כגון זיתים וענבים שעומדים לאכילה, בבעל הבית בבצירת רובן או כולן". אח"כ החזו"א מוכיח, ש"כינוסן" של זיתים וענבים אלו, היא גמר מלאכתם אפילו מחוץ לבית – גם לענין מירוח עכו"ם ומירוח לקוח. יתכן שהשמוש הנעשה כאן ב"לאו בני גורן" הוא שימוש מקומי, הבא להבחין בין דגן תירוש ויצהר שיש להם גורן ברור, לבין שאר פירות (כולל זיתים וענבים לאכילה) ש"גורנן" מסוג אחר – ליקוט בכלכלה וכו'].

5. ליקוט לארגזים

בפרק הקודם ערך "כלכלה", הבאנו שיטה מרכזית בראשונים הסוברת שב"כלכלה" התכוונו חכמים לשלב האיסוף, והגדרה זו מתייחסת לכל הפירות הנלקטים בסלים וכדומה. למעשה, בכלל הגדרה זו כל פירות האילן חוץ מתאנים יבשות, חרובים, יין ושמן שהוזכרו כולם בנפרד במשניות. ר' יהוסף אשכנזי מרחיק לכת וכולל ב"כלכלה" גם את הירקות הנלקטים בסלים.

לפ"ז כל הנלקט במיכלים או ארגזים בשדה – גמר מלאכתו הוא במילוי הארגזים והמיכלים, עפ"י הקריטריונים האמורים ב"כלכלה". בכך ניתן פתרון לרוב הגידולים שלא הוזכרו במשנה, אם לא לכולם.

6. "גמר-מלאכה" – תיקון הפרי

במשנה ראשונה (למעשרות פ"א מ"ו, וכן ב"עשר תעשר" קצ"ג) מובא כלל עקרוני נוסף להגדרת גמר מלאכה, עליו יש לתת את הדעת. על שאלתו מדוע קיימים שינויים בין

77. לבאור הסוגיה ושיטות הראשונים באריכות ע"ע בחזו"א מעשרות ג' י"א-י"ג.

רשימת הפירות שנשנו במשניות הנ"ל לענין גמר מלאכה (משניות ה'-ח') לרשימה שבמשנה העוסקת בענין עונת המעשרות (משניות ב'-ד'), הוא עונה: "ונראה, דלא חשיב הכא אלא הפירות שדרכן אחר גמר בישולן לתקנן, כגון הקישואין והדלועין צריכים פיקוס ושילוק או להעמידן ערימות וכן כולוהו דחשיב מחוסרין התיקון, שדרכן לתקנן בענין זה. וצריך למיתני, שאע"פ שנגמרו כל צורכן, עדיין אין זה גרנן, כדי שיעשה להן תיקון הראוי להן. ואותן הפירות שדרך לאוכלן מיד אחר גמרן, לא צריך למיתני, דגמרן הוא גרנן"⁷⁸. כלומר, פרי הזקוק לתיקון – תיקונו הוא גמר מלאכתו, והיינו אותם פירות המנויים במשנה והדומים להם, ופרי שאינו זקוק לתיקון – "גמרן הוא גרנן"⁷⁹.

סיוע לשיטת המשנה ראשונה ניתן למצוא בכפתור ופרח (ח"ב כ"ו): "...וכן יהיה הענין בתבואה שקצרה ודשה אלא שעדיין לא זרה ולא מרתה, וכיוצא בזה בפירות שהגיעו לעונת מעשר מצד בשולן וטעמן שנשלם, ונתלשו, אלא שעדיין צריכים תיקון, כמו שנזכר במשנה איזהו גרנן למעשרות".

גם לחציים השני של דברי המשנה ראשונה, שפרי שאינו זקוק לתיקון "גמרן הוא גורנן", ניתן למצוא תמיכה בפוסקים. בשו"ת ר' בצלאל אשכנזי בסימן ב' כתב, שאם יהודי קוצץ אתרוג מאילנו של גוי הרי זה נחשב למירווח ביד ישראל, והוי טבל. דבריו הובאו להלכה במגן אברהם (או"ח תרמ"ט ס"ק ד'), ומדבריו מתחייב, כמובן, גם להיפך: אם גוי קצץ מהאילן נחשב הדבר לנתמרח ביד גוי. על דרך זו אנו מוצאים גם בספר "תורת הארץ" (פ"ד ס"ו) בשם שו"ת מהרש"ם הכותב שקצירת האתרוגים – היא גמר מלאכתם⁸⁰. דברים אלו עולים בקנה אחד עם דברי המשנה ראשונה, לפיהם כל הפירות שאינם צריכים תיקון – גמרן הוא גרנן. אין כאן אפילו תנאי שהאתרוגים ייאספו בארגזים (בכלכלה).

אם אכן כן הוא, וגמר המלאכה היא פעולת התיקון האחרונה, יש לבדוק האם אכן כל פעולה המוזכרת במשניות בפ"א דמעשרות העוסקות בגמר מלאכה היא אכן פעולת "תיקון" כפי שטוען המשנה ראשונה⁸¹.

78. ב"גמרן" כוונתו לגמר בשולן, כפי שעולה מהקטע המצוטט. אמנם צ"ל שהכוונה לאחר שנתלשו, ולא שכשעודם בשלים על העץ הוי גמר מלאכה. ופשוט.

79. דבריו צריכים עיון, שהלא מצאנו הלכה בשו"ע (סימן של"א סעיף פ"ה) העוסקת ב"גומר פירותיו של חבריו", ולפי דבריו, איך אפשר "לגמור פירותיו של חבריו" בפירות שאינם זקוקים לתיקון? וצריך לומר שההלכה בשו"ע מתייחסת רק לתבואה והדומה לה, שיש בהם תיקון. ואכן מקור הלכה זו הוא בירושלמי ריש פ"ד דמעשרות "הממרח כריו של חבריו". נאמר א"כ, שהשו"ע הרחיב את ההלכה לפירות באופן כללי, אך מתייחס רק לפירות הזקוקים לתיקון, כמו תבואה.

80. וכן כתב בהמעשר והתרומה (פ"ו עמוד ס'), שאתרוגים – תיכף משליקטם מהאילן כבר נגמרה מלאכתן. וכן כל כיוצא בזה.

81. יש לציין שהמשנה ראשונה עצמו כמעט ואינו יורד לפרטי ביאור המושגים.

"שילוק" באבטיח – אם הכוונה לפעולת הסרת קוצים – ניחא. אם הכוונה לתהליך הבשלה טבעי – אין כאן פעולת תיקון, אא"כ נאמר שהכוונה להבשלה טבעית לאחר שנתלש, ושגם תיקון בידי שמים הוא תיקון. "עשיית מוקצה" באבטיח איננה פעולה של תיקון, אלא שאפשר לומר שהובאה במשנה אגב ענין השילוק.

"פיקול" בבצל הוא תיקון. העמדת הבצל בערימה אינה תיקון, וגם כאן ניתן להסביר שהובא רק אגב ענין הפיקול.

העמדת ערימה בחרובים, צימוקים או פרדי רימונים איננה תיקון, אא"כ מדובר בתהליך של ייבוש. "קיפוי" היין לרוב הפירושים היא צורה של תיקון.

ביחס לירק הנאגד לא שנינו גמר מלאכה של תיקון, וה"ה ביחס לכלכלה. כבירת קטניות, לעומת זאת, היא תיקון. "פיקוס" קישואים היא פעולת תיקון רק אם נקבל את הפירוש הרואה בזה פעולה בידי אדם, וכך אכן פירש המשנה ראשונה. העמדת ערימה אין בה תיקון, ואולי הובאה כאן בדרך אגב. ביחס לשמן – עצם הפקתו מן הזיתים הוא תיקון, וגם בדישת הגרוגרות יש תיקון מסוים של ריכוך המאפשר את שיווקם בתביות.

החלקת פני עיגול של דבלה היא בודאי תיקונו, אך בעיגול המגורה אין שום תיקון, שהרי מדובר על הכנסה לאוצר ויישור.

מירוח תבואה – אם הכוונה בזה לניקויה, יש בזה תיקון. אם מדובר ביישור פני הערימה בגורן, אין בזה תיקון⁸².

לסיכום, קשה לראות במשנה באופן ברור את טענת המשנה ראשונה שכל מה שמוזכר בה הן פעולות המתקנות את הפירות.

עצם הגדרתו של המשנה ראשונה טעונה בירור: האם התיקון המדובר הוא תיקון לצורך שיווק או שמא יש צורך בתיקון לאכילה (כמו ביסול תפ"א)? למעשה, ניתן להעלות שאלה זו כשאלה כללית יסודית בהבנת גמר מלאכה: האם גמר המלאכה הוא רק כשהפרי מוכן לאכילה, או שמא די בסיום מלאכות השדה? מסתבר ששתי שיטות לפנינו בענין זה.

רבי אליעזר בירושלמי (מעשרות פ"א ה"ד), במהלך אחת הסוגיות מתבטא בקושייתו: "אדין לא נגמרה מלאכת השדה ואת אמרת הכין?!", ומשמע שגמר המלאכה הוא בגמר מלאכת השדה. כך מוסר בעל ספר חרדים (נ"ב י"ב) בשם ר' יוסף קארו: "...דאין גמר מלאכה תלוי בהכשר הפרי לאכילה. שהרי כמה ירקות אין ראיין לאכילה עד שיבושלו, ואפילו הכי תנן: ירק הנאגד משיאגוד"⁸³, ומרתיב על כך הרצ"פ פראנק ב"כרם ציון": "הנה

82. ועיין במנחת שלמה לרש"י אויערבך (נ"ו ר'), הכותב: "אפשר דשאני יפוי פני הכרי החשיבות שנודעת לה הוא רק מפני שהוא סוף מעשה של פעולה חשובה כדישה וזריה שעושים תיקון גדול בגוף התבואה".

83. וכן בשל"ה (שער האותיות דף נ"ג ע"ג). אמנם לא מוכח מדבריהם של הבית יוסף והשל"ה, שדווקא מלאכת שדה גומרת.

לדעתי גמר מלאכה למעשר אינו דוקא שהוא נגמר לאכילה כמו שהוא, שהרי גמ"ל של חמשת מיני דגן אינם נגמרים לאכילה תיכף לתלישתם, דהרי אכילת חטה נקרא כוסס, ופירש"י בברכות דף ל"ו ע"ב כל דבר שלא כדרכו נקרא כסיסה. ותפוחי אדמה יוכיחו, שאי אפשר לאוכלן אלא אחרי הבישול, וכי ס"ד דפטורים ממעשרות? אלא גמר מלאכה פירושו עשיית גורן, דהיינו שנגמר בהם כל מלאכת השדה, ומירוח קובע לחיוב מעשרות, וכן בשאר המינים מפורש בפרק קמא דמעשרות ענין גמר מלאכה בהם, ולכן גם הבנות בגמר לקיטתם מתחייבים, אע"ג שעדיין אינם ראויים לאכילה, מכיון שנגמר בהם מלאכת השדה, וממילא דהקונה אותם מן הנכרי פטורים מתרו"מ⁸⁴. בהר-צבי (זרעים פ"א י"ח) מוסיף הרצ"פ פראנק: "חלות איסור טבל וחיוב הפרשה, חליא בגמר מלאכת השדה. וא"כ, הני פולין וריבין דאין דרכן לעשות מהן גורן בשדה, אלא כונסן מעט מעט ומכניסן לבית כדי לבשול, מסתבר דהכנסתן זהו גורנן וזמן קביעותן לתרומות ומעשרות".

כך פסק גם בשו"ת יביע אומר (ח"ה יו"ד כ"ט ב'): "...וכמו בכל הירקות שצריכים בישול עד שיהיו ראויים לאכילה, כתפו"א ולפת וכיו"ב, ואפילו הכי חשיב גמר מלאכה כשימלא את הכלי", וכן בעמוד הימיני (עמ' רפ"ט): "ההגדרה של שלא נגמרה מלאכתו אינה מפני שזה דורש עוד הכשרה לאכילת אדם". מתוך העובדה הפשוטה שחטים וקמח אינם מוכנים עדיין לאכילת אדם ובכל זאת חייבים בתרו"מ, הוא מסיק ש"בע"כ הכוונה של גמר מלאכה היינו גמר מלאכתן בשדה, שהגורן והיקב הם עדיין המשך הפעולות הנעשות בפרי טרם הכנסתו הביתה".

דעת בעל שו"ת ציץ אליעזר (ח"א סי' ט' ד'), לעומת זאת, שונה: "בשאר דברים חוץ מתבואה צריכים גמרם של כל המעשים לאותו דבר שהיא עומדת". ראייתו מתשובת הרדב"ז הקובעת שגמר מלאכת הזיתים הוא עם כבישתם, וז"ל שם: "...נמצא שמבלי תיקון כלל אינם ראויים לאכילה. ואפילו על ידי הדחק אינם ראויים לאכילה כמות שהם... והזיתים אשר מוכרים העכו"ם לכבישה א"א לאוכלם כמות שהם, וזהו דעת".

אלא שרבים חולקים בזאת על הרדב"ז. בעל ספר חרדים סובר שגמר מלאכת הזיתים הוא משיחפה בכלכלה, כלומר בשלב המסיק עוד לפני שראויים לאכילה. ביביע אומר (ח"ה יו"ד כ"ט א') הראה הרב עובדיה יוסף שדעת הרדב"ז היא דעת יחיד.

בספר המעשר והתרומה (פרק ו'), בעקבות דיון ארוך בתשובת ר"ב אשכנזי, מגיע למסקנה מורכבת בענייננו. נקודת המוצא שלו היא שרק תיקון לאכילה מקרי "גמר מלאכה", ומתוך כך הוא תמה: "והנה לפי זה, הנוהגין בערבי פסחים ללכת בגינות ירק של עכו"ם לקנות מהם חזרת ובצלים ושומים וצנון, אף שנעקרו ונתלשו ע"י העכו"ם, מכל מקום, כל עוד

84. תשובה זו נכתבה לר' ירוחם פישל גרוסברג, שבקונטרס "חקך הלכה" טען שבפרי שיבשיל באופן טבעי בתלוש, גמר המלאכה יהיה רק לאחר ההבשלה, וכך צ"ל בבגנות. כאמור, הרב פראנק לא ירד לחילוק זה.

שלא הסיר העפר והקליפות שעליהם ע"י העכו"ם א"כ הוי כנתמרחו ביד הישראל וחייבים בתרו"מ לדעת הרב בצלאל אשכנזי הנ"ל, והעולם אין נוהרין בזה". תשובתו היא שיש לחלק בין גמר מלאכה לענין קניה מגוי, לבין גמר מלאכה בפירות שביד ישראל. כשהיהודי קונה מגוי, יחשב הפרי כמחוסר גמר מלאכה רק אם חסר תיקון בגוף הפרי (כגון תבואה בשבוליה שאי-אפשר לאוכלו קודם מירוח), ורק אז יתחייב היהודי בתרו"מ – כשהוא עצמו יתקן בגוף הפרי. לעומת זאת, כשמדובר על פרי הגדל אצל ישראל, והשאלה העומדת בפנינו היא מתי גמר מלאכתו לענין אכילת עראי – הרי שכאן נקבע שעד שלא נגמר לגמרי בהכשר הפרי לאכילה כדרך לאוכלו קבע – לא נחשב שנגמרה מלאכתו. ממילא הצנזן המלוכלך, אע"פ שראוי לאוכלו ע"י הדחק – לא נגמרה מלאכתו, ומותר עדיין לאכול אותו עראי.

לסיכום, ה"מעשר והתרומה" סובר, כעקרון, שגמר המלאכה הוא בגמר ההכנות לאכילה. אלא שפרי שגדל ביד ישראל, גמר מלאכתו הוא בהכשרת הפרי לאכילה, ואילו פרי הגדל ביד עכו"ם – גמר מלאכתו הוא כשהפרי ראוי לאכילה ע"י הדחק.

7. סיכום

בפרק זה ניסינו לבחון הגדרות כלליות למושג "גמר מלאכה". מצאנו דעה (משנה ראשונה, וכנראה גם הכפתור ופרח) הרואה את גמר מלאכת הפרי כגמר "תיקונו" – אם יש מה "לתקן". אם אין מה לתקן – קטיפתו היא גמר מלאכתו, בהקשר זה למדנו שיש הרואים בהכנת הפרי לאכילה את גמר מלאכתו, אך מרוב הפוסקים משמע שאין הם מקבלים תנאי זה, ואין צורך שהפרי יהיה מוכן לאכילה. דעה אחרת, כנראה מקובלת יותר, מגדירה כגמר מלאכה את סיום כל המלאכות הנעשות בשדה. במסגרת זו יש לשלב את כל הראשונים האומרים שאיסוף הפירות והירקות למיכלים הוא גמר המלאכה. בכך יש פתרון לרוב הגידולים הקיימים אשר לא הוזכרו במשניות בפרק א' במסכת מעשרות. ביחס לאתרוגים מצאנו שיטה הסוברת שמיד עם לקיטתם הוי מירוח.

ברם, שיטות השיווק והעיבוד המודרניות מציבות שאלות נוספות, אשר אינן מאפשרות לנו להסתפק בהגדרות הנ"ל לגמר מלאכה. ראשית, גידולים רבים מאד עוברים תחילה מערך מיון ואריזה. כמו כן, גידולים אחרים עוברים תהליך עיבוד ומשנים את צורתם. נשאלת השאלה, היכן הוא גמר המלאכה במקרים אלו – האם בשדה או אולי בסיום כל שלבי העיבוד והמיון?

ד. מיון או איסוף בשדה – דין בית האריזה ומערך המיון

יש לעיין, כאמור, מהו הקובע את גמר מלאכת השדה כמועד מכריע לענין הפרשת תרומות ומעשרות, האם העובדה שנסתיימו מלאכות השדה, או העובדה שהפרי מוכן לשיווק או

ההבאה הביתה. מסתבר שבעבר היו מלקטים בשדה, ואת אותם פירות שנועדו למכירה היו מובילים משם לשוק על מנת למכור. על כן, אפשר היה להסתפק בהגדרת גמר מלאכה כ"סיום המלאכות בשדה", והגדרה זו היתה זהה ל"מוכן לשיווק"⁸⁵. אלו, למעשה, כל אותם המלאכות שהוזכרו במשניות הנ"ל.

היום, רוב הפירות וחלק מן הירקות עוברים דרך תחנות ביניים – מערך מיון ובית-אריזה. משמעות הדבר היא, שעם סיום המלאכות בשדה, למרות שכבר התבצע איסוף למיכלים, עדיין אין הפרי מוכן לשיווק. האם גמר המלאכה הוא בסוף התהליך כולו או בשדה? ראוי לציין כאן שלשאלה זו השלכה משמעותית ביותר ביחס לחקלאים המשווקים לבתי אריזה: האם חל עליהם חיוב הפרשת תרומות ומעשרות? האם מותר לאכול עראי עד שמגיעים לבית האריזה, ואולי אף תוך כדי המיון? עוד יש לציין, שקבלת פירות מעושרים במגזר הציבורי ממקורות שונים יוצרת בעיות רבות של תערובות פטור וחייב. מאידך, לכאורה, חלה על החקלאי חובה להפריש, שהרי אין חבר מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ואסור למכור טבל. ברם, אם גמר המלאכה הוא רק בסוף המיון והאריזה – ההפרשה תתבצע רק אז, ובעיות אלה לא תתעוררנה כלל.

לשם בירור העניין, נשוב לעיין במשניות פרק א' דמעשרות, וננסה למצוא בהן כיוונים היכולים ללמד על תשובה לשאלה הזו.

גמר מלאכת היין והשמץ הוא ביקב או בבית הבד – ולא בלקיטת הזיתים או הענבים. אמנם, ביקב ובבית הבד מעבדים את הפרי למוצר אחר, ואין מכאן ראיה לשאר גידולים שאין מעבדים אותם, אלא רק ממיינים, מנקים, ואורזים בבית האריזה. ניתן לומר שפעולות אלו אינם משמעותיות, ושהגמר המהותי של מלאכת הפרי היא בשדה⁸⁶.

מן האמור במשנה לגבי קטניות משמע שגמר המלאכה הוא רק לאחר שצברום במקום אחד וניקו אותם. מכאן נלמד, שבירקות הדורשים ניקוי (כתפוחי אדמה) גמר המלאכה יהיה לאחר ניקוי⁸⁷. אם את הניקוי מבצעים בבית אריזה – גמר המלאכה יהיה אז.

בסוגיית כלכלה, הכוללת לשיטות מסוימות את כלל הפירות והירקות הנלקטים במיכלים בשדה, קשה להכריע אם יש להפריש ממיכלים שממלאים באופן זמני בשדה על מנת להוביל לבית אריזה, או רק ממיכלים שארוזים בסוף מערך האריזה, מוכנים למכירה.

85. הגדרה זו תתאים, למשל, לאותו חלק משיווק התות-שדה הנמכר בצדי הכבישים ליד השדות. גמר מלאכתו הוא עם מילוי סלסלות הפלסטיק.

86. אמנם יש להיער, שהשאלה עצמה רלוונטית לגבי יקב מודרני – האם גמר המלאכה בו הוא עם סיום תהליכי ייצור היין, או רק לאחר המילוי בבקבוקים?

87. דעת ה"מעשר והתרומה" (לרב ח"ו גרוסברג) היא, כאמור, שניקוי פרי (שגדל אצל יהודי) ע"מ שאפשר יהיה לאוכלו בשופי, נחשב גמר מלאכה.

לעומת זאת מסוגית ירק הנאגד, ומן הירושלמי שם⁸⁸, משמע מפורש שגמר מלאכת הירק הוא באגידתו, והאגד בשדה הוא הקובע, אפילו אם אח"כ יחזור ויאגוד בשוק, ולמרות שהקשירה בשדה הינה עראית ומיועדת לנוחות ההובלה לשוק. על פי עקרון זה נאמר שהמילוי בשדה, אף שהוא עראי, ולמרות שלקראת שיווק הוא ייארז אחרת – זהו גמר מלאכתו⁸⁹. כך משמע גם מן השיטה הראשונה שהזכרה לעיל ביחס לליקוט לארגזים כגמר מלאכה – הירושלמי, הר"ש סירליאו, והרצ"פ פרנק (כר"צ ה"פ עמ' מ"ו) ועוד השתמשו בביטוי "גמר מלאכת השדה". וכן מסתבר, שכן הצורך במיון ואריזה איננו חיוני והוא נעשה רק משום דרישתו של הצרכן המודרני. אין כאן שום תוספת תיקון מהותי לפרי שניתן להשוותו לפיקול בצלים, שילוק אבטיחים או אפילו הורדת הפרי מהעץ והכנסתו שם לכלכלה – הדוגמאות במשנה לגמר מלאכה.

מצד שני, במשנה מוגדר גם גמר מלאכת התבואה כמירוח בגורן, ויתכן לראות במערך מיון ואריזה "גורן". אם אכן כן הוא, הרי שכל הפירות ש"יש להם גורן", ולפי מושגינו – שעושים להם מיון ואריזה – גמר מלאכתם ב"גורן", כמו בתבואה. קצת משמע כן מהחזו"א (שביעית א' י"א) המבחין בין "דגן" לבין "מידי שלאו בני גורן". מדבריו ניתן לדייק, שכשמעמידים זה מול זה את שני המושגים הללו, "דגן" כולל כל מידי "דבני גורן". כנגד זה אפשר לטעון, שאת פעולות הגורן נהוג לבצע בסמוך לשדה החיטה, מה שאין כן במערך המיון והאריזה שנמצא במבנה נפרד, ולרוב גם במרחק גיאוגרפי משמעותי ממקום הגידול, מה"שדה". האם נוכל לכנות מיון תפוזים באזור תעשייה בעיר גדולה "מלאכת שדה"?

נחלקו הדעות בשאלה זו בין פוסקי זמננו. כדעות מייצגות נביא כאן את דעת הרב י"מ אהרונסון מחד, ואת דעת הרב ישראלי מאידך.

בישועת משה כותב הרב אהרונסון (ישועת משה ח"ד סי' ז'): "לענ"ד, הפרי המוכנס לארגזים מיד אחר הקטיף בפרדס – זוהי גמר מלאכתו, אף שאח"כ מריק הקונה במקום הריכוז בתדרה את הפירות מהם שוב לצורך עסקו, וממיינם לסוגיו ואורזם באריזה ראויה למשלוח לחו"ל כדי שיגיעו למחוז חפצם בסדר גמור, אין פעולה זו חיסרון בגמר מלאכה הקודמת בפרדס, מכיון שגמר מלאכה הכוונה על גמר מלאכתו בשדה בכרם ובפרדס,

88. עיין פרק ב' לעיל, ערך ירק הנאגד, ובסיכום שם.

89. כל שכן כאשר מדובר במיכלים לתעשייה – שם המיכל המקורי שמלאו בשדה, נמכר לתעשייה, ואינו עובר כל תחנת ביניים, ופשיטא שזהו גמר מלאכתו.

במכתב שתח"י, שכתב הרב גולדברג מכפר פינס, מסיק שזו שיטת הרמב"ם, שכיון שבשעתו גמר באגוד גדול את המלאכה, אף שבדעתו לחלק לאריות קטנות – נגמרה המלאכה. ומיישם הרב גולדברג דין זה למקרה שממלאים שקים, שאפילו שמתכוונים אח"כ לפתחם ולמלאם שוב באריות קטנות, נחשבת גמר מלאכתם באריזה הגדולה.

במקום גידולם איפה שהחקלאי גומר מלאכתו הוא, שעליו לגמרה כל עוד נמצא הפרי תחת ידו. דאם לא כן, דגן לא יחוייב עד שיוכשר לאכול ממש, והכוסס חטה הוי שלא כדרך אכילה, תפ"א עד שיתבשלו וכו'. אלא שכוונת גמר מלאכה שבשדה גרידא וזה ברור. אם לא שהייתם אתם העושים כל הפעולות בחדרה, כל עוד הפירות שלכם טרם נמכרו – אז הוי גמר המלאכה באריזה האחרונה, מכיון שזה המשך הפעולה החקלאית שבפרדס. רק היות שאין לכם הכלים הנחוצים לגמר מלאכה במקום גידולם – העברתם שמה. משא"כ כשמוכרים הפרי כמו שהוא באריות הפרדס, הוי המירוח אסיפה בתיבות בפרדס הגמר מלאכה, כי בזה נגמר תפקידו של החקלאי. כנלע"ד."

בעמוד הימיני (עמ' רפ"ט) הביע הרב ישראלי דעה הפוכה בנדון זה: "הכוונה של גמר מלאכה, היינו גמר מלאכתן בשדה, שהגורן והיקב הם עדיין המשך הפעולות הנעשות בפרי טרם הכנסתו הביתה. משא"כ בכל שמלאכת השדה נגמרה, ומעתה יש צורך להכניסם הביתה לשם גמר הכשרתם לאכילת אדם, כל כה"ג הוי נגמרה מלאכתן". לפי זה, המיון והאריזה נחשבים לגמר מלאכה, כי מה שקובע הוא שהפרי יהיה מוכן להכנסה הביתה. וכן כתב במכתב (מובא בקובץ זה להלן): "מה ששולחים לבית האריזה, אף הוא טרם נגמרה מלאכתו, שכן המיון, או עטיפת הפרי, או רחיצתו וכל כה"ג, נותן עליו תורת לא נגמרה מלאכתו".

יתכן שראיה לשיטה זו ניתן להביא מן המשנה במעשרות (פ"א מ"ה) העוסקת בגמר מלאכה, שם נאמר: "בד"א? במוליך לשוק. אבל במוליך לביתו – אוכל מהם עראי עד שהוא מגיע לביתו". לדעת רוב המפרשים, פיסקה זו מתיחסת לכל סוגי הפירות והירקות. מכאן נראה, שהשלב שלאחר גמר-המלאכה, הוא הולכה הביתה או לשוק. כלומר, גמר מלאכה הוא השלב שלפני ההולכה הביתה או לשוק.

עוד יש להביא ראייה מדברי התוספות בב"מ (פ"ח ע"ב ד"ה לא), שם מובא שפרי שרגילים להכניסו הביתה, גמר מלאכתו יכול להיות בבית, למרות שהסדר שונה כאן וההכנסה הביתה התרחשה לפני גמר מלאכה. זאת לעומת פרי שרגילים לגמרו בשדה או בגורן – אותו אם יכניסו הביתה לפני גמר מלאכה ותגמר מלאכתו בבית – לא יתחייב בתרו"מ. מכאן שלדעתם, גמר מלאכה הוא לאו דווקא "גמר מלאכת השדה", אלא יכול להתבצע גם בתוך מבנה. לפי זה, פירות שרגילים להביא לבית אריזה – גמר מלאכתם הוא בבית האריזה. אמנם יש לדחות ולומר, שכל החילוק של תוס' הוא לענין המוליך לביתו, שבמוליך לביתו קיים שלב הלכתי נוסף של "קביעות למעשרות", והוא אשר אמור להתבצע לאחר גמר המלאכה. כאן חידש תוספות שבפרי שהרגילות היא בכך, יכול לגמור את המלאכה גם לאחר ההכנסה הביתה. אך במוליך לשוק, שאין לדידו שום משמעות הלכתית להכנסת הפירות הביתה, מנין לנו שאפשר לגמור מלאכה בבית? ושמה אכן גמר המלאכה הוא רק בשדה?

במכתבו של הרב שלמה מן ההר (מובא בקובץ זה) מיוצגת גישה אחרת לחלוטין. מתוך דבריו עולה שגמר מלאכה בשדה או בבית האריזה מותרים בכך שהפירות עשויים להמכר שם לכל מאן דבעי. רק בתנאים כאלו אומרת המשנה (מעשרות פ"א מ"ה) שאם מוליך לשוק – גמר המלאכה הוא הקובע למעשרות, ומהרגע שגמר את מלאכת הפרי – אסור לאכול עראי. אך אם אין הדבר כן, וכל הסחורה מיועדת לשיווק לחנויות ושווקים, באופן שבבית-האריזה לא תימכר בשום אופן (וזהו המצב היותר נפוץ) – חזר דין המוליך לשוק להיות כמוליך לביתו, שאינו נטבל עד שלא נכנס לביתו. במקרה כזה הפירות נטבלו רק כשהגיעו לשוק ונקלטו שם, ועד אז מותר לאכול עראי. לפי דבריו אלו יוצא, שבאופן כזה כל הדין לגבי בית האריזה איננו רלוונטי.

ה. גמר מלאכה במוצרים מעובדים

בעידן המודרני, גידולים רבים עוברים שלבי עיבוד לפני שהם מגיעים לצרכן. יותר ויותר מקובל השימוש באוכל מוכן. גם זו תופעה חדשה, ועל כן צריך לתת את הדעת, מתי גמר מלאכת הפרי – עם סיום עבודת השדה בפרי, או עם סיום הכנת הפרי כמוצר מוגמר לצרכן? להבהרת השאלה נציין שאין בכוונתנו כאן לחזור ולדון שוב בשאלה האם רק פרי שמוכן לאכילה חייב בתרו"מ. ענייננו גם במקרים שבהם עם קטיף הפרי הוא כבר מוכן לאכילה, אלא שהוא מיועד לעבור בישול נוסף או חיתוך לסלט וכדו'. וכן להיפך, יתכן שגם לאחר כל העיבודים, הפרי עדיין זקוק לבישול (כאבקת מחית תפוחי אדמה או ירקות מוקפאים וכדו').

בענין זה יתכן שאפשר להציע שני כללים:

א. הפעולה האחרונה שנעשית לתקון הפרי כל עוד שמו המקורי עליו – היא פעולת גמר המלאכה. אך ברגע שמתחלף שמו – הריהו מוצר אחר – "פנים חדשות באו לכאן". לכן גמר מלאכת התבואה הוא בגורן ולא באפיית העוגה, שהרי עם טחינת התבואה הופכת היא ל"קמח", שהוא מוצר אחר.

כך גם במוצרים מעובדים אחרים. גמר מלאכת תפוחי אדמה הוא באיסוף או במיון, אך וודאי לא בבית החרושת לציפס, שהרי שם משתנה שמו, ואע"פ שבשלב האיסוף או המיון אין הם ראויים עדין לאכילה. היוצאים מן הכלל הוזה הם יין ושמן, אשר גמר מלאכתם הוא רק לאחר שנעשו יין ושמן, ומספר סיבות לכך. ראשית, חיובם מדאורייתא. שנית, את הענבים והזיתים אין מעבדים למוצר אחר, אלא מפיקים מהם את המשקה, ואת הפרי זורקים. לכן דינם שונה.

ב. לחילופין, ניתן להבחין בין זנים וגידולים שבדרך כלל מופנים לשוק כמו שהם ורק חלק מהם מופנה לתעשייה, ואז גמר המלאכה שלהם איננו תלוי בשלבי העיבוד המאוחרים, לבין

גידולים שמראש יועדו לתעשיה בלבד (כגון עגבניות מזון "תמר", לימונים ומיני הדורים שמיועדים למיץ).

ו. גמר מלאכה בחלק מן היבול

גמר מלאכה הוא בדרך כלל פעולה מסוימת שמתבצעת בפרי. בפשטות, יש לדון כל פרי ופרי בנפרד, וכל פרי שנגמרה מלאכתו יאסר מיד באכילת עראי. ברם, מתוך דברי הרמב"ם נראה שיתכן שפרי אחד שנגמרה מלאכתו יחייב בתרו"מ את כל הפירות, והם יאסרו באכילת עראי. וז"ל הרמב"ם בהל' מעשר (פ"ג ה"ד): "הכניס קישואים ודילועין לבית קודם שישפשף, משיתחיל לשפשף אחת נקבעו הכל למעשר וכן כל כיוצא בזה". אלא שמתוך הלכה ח' שם נראה להפך: "הקישואים... משישפשף בידו... היה משפשף אחת אחת, כיון שגמר כל צורכו - נגמרה מלאכתו". כאן נראה שיש צורך בשפשופם של כל הפירות כדי שתגמר מלאכתם. קושיה זו הועלתה ע"י הכס"מ, ומצאנו לה שלושה תירוצים.

1. המהר"י קורקוס (מצוטט גם בכסף משנה) בתירוצו הראשון מחלק בין המתכוון לגמור את כל ערימת הפירות, לבין אדם שאין לו כוונה כזאת: "ולכן י"ל שאין כוונתו לשפשף כולם עתה, ולכן בעיניו שיגמור כל צורכו (לשפשף)". הסברה בזה היא, כנראה, שכל עוד מדובר על כוונה מלכתחילה לשפשף את כל הערימה - משישפשף אחד נקבעו כולם למעשר. אך כשאין כוונתו לשפשף את כולם - אי-אפשר להגדיר מראש כמה יוקבע למעשר, ולכן יש להמתין עד גמר השפשוף כדי לדעת מה הוקבע.

2. בתירוצו השני (וציין על תירוץ זה "וזה יותר נכון") מחלק המהר"י קורקוס בין הגומר את המלאכה בבית לבין הגומר את המלאכה בשדה: "א"נ, התם כשהתחיל לשפשף בבית, והם כולם בבית (ואז שפשף אחת - נטבל הכל). אבל הכא במשפשף בשדה ומכניס ראשון ראשון, ולכן צריך שיגמור כל צורכו".

גם החזו"א (מעשרות ג' י"א) מסביר כך את שיטת הרמב"ם, והיינו שאם הביא לבית והתחיל לפקס ע"מ לגמור, הבית קובע בהתחלת מלאכת הגמר. אך בשדה - רק כשיפקס כל צרכו. הוא מיישם זאת גם לגבי צורות שונות של גמר מלאכה, כגון העמדת ערימה: בשדה, משיעמיד ערימה. בבית - משיתחיל להעמיד ערימה. וכן הוא לענין תבואה שהכניס הביתה: כל שהתחיל לזרות נחשב גמר מלאכה לגבי כל התבואה⁹⁰.

3. הרדב"ז מתרץ תירוץ נוסף לסתירה ברמב"ם. לדעתו, סובר אכן הרמב"ם שעם תחילת מלאכת השפשוף נחשב הכל כנגמרה מלאכתו. בהלכה ח' מוגדרת איכות הפעולה התחילית - "לא נקרא מתחיל עד שישפשף (האחת⁹¹) כל צורכו", וזה מש"כ הרמב"ם שם: "כיון שגמר כל צורכו נגמרה מלאכתו".

90. מדובר על התחלת זריה ולא על התחלת מירוח, כי התחלת מירוח לדעתו לא שייכת כאן, "שאין מירוח אלא בגמר כניסת כל הכרי".

91. מילה זו היא תוספת של ספר המעשר והתרומה. בגירסה המקורית ברדב"ז כתוב "עד שישפשף

נמצא שלכו"ע קיימים מצבים שבהם לאחר שגמר מלאכת אחד מן הפירות – כולם נטבלו. אם עושה זאת על מנת לשפשף כולם, או במקרה שעושה את גמר המלאכה בבית – לפי המהר"י קורקוס והכסף משנה, ולפי הרדב"ז בתירוץ האחרון אף בלא תנאים אלו, ובלבד ששפשף את האחד כל צורכו⁹².

בשערי צדק (פ"ב ה"י) מורחב עקרון זה והוא נתפס כעקרון כללי: "ומשהתחיל לגמור מלאכתו, הרי זה כאלו גמר הכל. כיצד? הכניס קישואין לביתו קודם שישפשף – משיתחיל לשפשף אחת ע"ד לשפשף כולם נקבעו כולם למעשר, וכן כל כיוצא בזה"⁹³. החידוש בדבריו הוא, שנעשתה כאן השלכה לכל הפירות והירקות. גמר המלאכה של חלק מהפירות – נחשב גמר מלאכה לכל הפירות. אמנם יש לציין שכדוגמא לכלל הביא את הדין המקורי של קישואים, ובמקרה זה היו שהגבילו את הדין כאמור לעיל, אך השערי צדק לא נקט כן להלכה, ומכאן משמע שלדעתו הדין נכון אפילו לא הכניסם לביתו.

את כלליות הדין ניתן לדייק, למעשה, גם ברמב"ם: "הכניס קישואין ודלועין לבית קודם שישפשף, משיתחיל לשפשף אחת, נקבעו הכל למעשר. וכן כל כיוצא בזה". מכאן מסקנה חשובה לענין גמר מלאכה בבית חרושת ובמערך מיון, והיינו שברגע שהמשלוח הראשון עבר מיון ואריזה, לכאורה כל מה שבבית האריזה נגמרה מלאכתו למעשרות. וה"ה גם בשדה – עם מילוי כלי אחד בפרי, נגמרה גם מלאכת כל שאר הפירות התלושים, וכבר בשלב זה יהיו אסורים כולם באכילת עראי, ומותר יהיה לכתחילה לתרום מזה על זה (ברור, עם זאת, שלענין פירות שיתלשו לאחר גמר הערימה האחת, אין בהם גדר גמר מלאכה, ואפשר לאכול מהם עראי).

לענין זה התייחס הרב אברהם הלל גולדברג שכתב, שאם אנו מגדירים את האריזה בשקים כגמר מלאכה סופית, יתכן שאף התוצרת שטרם נאריזה – נקבעה אף היא, שכן משמע מהרמב"ם בפ"ג ה"ד. והן אמת שדברי הרמב"ם נאמרו ביחס לגמר מלאכה בתוך הבית, אך יתכן שה"ה גם כשגומרים במקום אחר.

כל צורכו". על כך העיר בעל ספר עשר תעשר הלכה ק"צ ששפשף כל צורכו איננו מש"כ הרמב"ם ה"ד ששפשף אחת נגמר הכל. לכן יש אכן להוסיף בדברי הרדב"ז את המילה "אחת".
92. בשערי צדק (פ"ב סוף הערה ד') לומד מדין זה ישוב הרמב"ם (תרומות פ"ה ה"ה) שכתב: "ברר מקצת תורמין מן הברור על שאינו ברור". ולכאורה הוי תורם משנגמרה מלאכתו על שלא נגמרה מלאכתו. כאן אנו למדים, שכיון שברר קצת – הכל חייב במעשר, כלומר הכל נחשב לאחור גמר מלאכה.

וע"ע חו"א (מעשרות ג' כ"ג) המתיחס לבעיה זו, ולדעתו מדובר באופן שרוצה לאכול את מה שאינו כבור בצורה זו. הוא מדגיש שדין זה אמור רק בקטניות ולא בתבואה. אלא שאח"כ (בד"ה מיהו) מבאר בדעת הרמב"ם, שגם בתבואה "אם עשה גורן אחד תורם ממנו אף על התבואה שנורתה ולא הוצברה דכיון דכבר התחיל לגמור, אין זה בכלל תורם מדבר שלא נגמרה מלאכתו".

93. וכ"כ בסט"ו: "וב"ל משהתחיל למרח נקבע, כדלעיל ס"י".

הרב שלמה מן ההר, בתשובה לפנייתנו בענין (והובא להלן בקובץ זה), כתב לנו כך: "אין ללמוד מגמר מלאכה של הקישואים והדילועין, שבהם נאמר שמשיתחיל לשפשף אחת מהן בבית נקבעו הכל למעשר, על כל דבר שמשיתחיל לעשות בהם גמר מלאכה הוקבע הכל. אלא רק מינים אלה, שגמר מלאכתם כך נעשית, שאם התחיל בהם אינו עוזב אותם וגומר את הכל. לזה מתכוון הרמב"ם כשהוא אומר (פרק ג' הלכה ד'): "וכן כל כיוצא בזה". אבל במינים אחרים שהוא מתקנם מעט מעט כדי לאכול מהם בבית, מה שהוא עושה לשעתו הוא שנקבע ולא יותר. תדע, שבתבואה שהכניסה במוץ שלה אומר במפורש שהואיל ואין דרכו לגמור הכל בבת אחת, אלא הוא מתקן אותה מעט מעט כדי שיעור אכילת עראי – אינו מתחייב (שם הל' ו').". גם לאור ובעקבות דבריו יש מקום לומר, שמה שנארו בתחילת יום העבודה, הופך את כל הפירות הנמצאים כעת בבית האריזה לטבל, והם אסורים באכילת עראי.

הגומר מלאכה בבית (לפי הסבר אחד), או לחילופין הגומר במקום אחר מלאכת חלק מהפרי ומתכוון לגמור את הכל, יש מקום לומר על פי הרמב"ם והשערי צדק שכל הפירות העומדים שם נחשבים מיד ל"נגמרה מלאכתם", וממילא יהיה אסור לאכול מהם אכילת עראי. יש לשים לב לנקודה זו במיוחד בנוגע לפועלים האוכלים בעת קטיף ומילוי ארגוני ירקות, או בזמן העבודה במעריך מיון ואריזה.

כדי לצאת ידי הספיקות, ממליץ מו"ר הרב מאיר שליזנגר, שהמעביד יניח ליד הפועלים ארגו של פרי מעושר, ממנו יאכלו אם ירצו, ויורה שאין לאכול כלל מהפירות והירקות שעוברים דרך מעריך המיון והאריזה.

ז. סיכום

במאמר זה נידון מושג "גמר המלאכה" ונבחנו דרכים להגדיר בהגדרה כללית מושג זה, ביחוד בהקשר של היתר אכילת עראי. הצגנו, בענין זה גישה חריגה לפיה גמר מלאכה יכול להיות גם שלב בתהליך ההתפתחות הטבעי. אך הכיוון הפשוט יותר להגדרת גמר מלאכה הוא, שמילוי ארגוים של פרי בשדה הוא גמר המלאכה של רוב הגידולים. ועדיין באנו ובחננו: האם סיום עבודת השדה הוא הקובע, או אולי העובדה שהפרי מוכן לשיווק הוא המכריע כאן? נפקא מינה בשאלה זו לגידולים הרבים אשר עם סיום מלאכות השדה עדיין אינם מוכנים לשיווק, שכן הם מיועדים לעבור תהליך של מיון, ניקוי ואריזה. האם מותר לפועלים לאכול מהם, בשלב זה, אכילת ארעי?

עסקנו גם בשאלה האם הפרי צריך להיות מוכן לאכילה בשלב של גמר מלאכה, או שדי שהוא מוכן לשיווק (נגמרה "מלאכת השדה") – אפילו אם הוא לא ראוי לאכילה עדיין. בשאלה זו נחלקו דעות הפוסקים, ודעת רוב הפוסקים היא שאין צורך שהפרי יהיה מוכן לאכילה כדי להגדיר את השלב כ"גמר מלאכה".

שאלה מעשית נוספת הנוגעת לענין זה היא המשמעות ההלכתית של גמר-מלאכה בחלק מן הפירות. מצאנו שיש מקום להחמיר ולומר, שברגע שחלק מפירות בית האריזה סיימו את תהליך המיון והאריזה, ונגמרה מלאכתם, כל שאר פירות בית האריזה אסורים באכילת עראי. על כן ההמלצה היא להניח לפועלים מראש ארגו של פירות מעושרים, ולא לאכול מן הפירות שבאמצע תהליך המיון.

עסקנו גם בשאלה מתי גמר מלאכתם של פירות או ירקות מעובדים. הצענו, שברגע שמתחלף שמו של הפרי – יש כאן מוצר אחר. גמר המלאכה חייב להיות לפני כן (פ"ח).